

Հ.Յ.Ղ. ԲՆԻՐԱ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
A.R.F. BUREAU
LIBRARY

ԴԻՐՈՇԱԿ

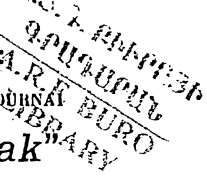
„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

1905

„Droschak“
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse: A. R. A. BUREAU
REDICTION DU JOURNAL
Droschak
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՆՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կովկասեան Բ. Կ. Կովիտի որոշմանը՝ Բագրի նահանգապետ իշխան Նախաշիձե, փետրաբարեան եղեռնի գլխաւոր հետիւսկը, մայիսի 11 24-ին եկարկէտեց տեւորի՝ ռոշարի միջոցով: Եսհանգապետը սպանեց տեղնուտեղը: Տեւորիսը ազատ է:

ՀԱՄԻԴԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Արեան ալիքը տարածուած է... Բագրից նա անցաւ Երևան, և այժմ Հին-Նախիջևանն է իր շրջակայ գիւղերով, որ դարձել է քաղաքական ընդհարման բեմ, ներկեած հարեանների արիւնով և բռնկած մոլորանգուլթեան կրակով:

Իշխան Գօլիցին, ապաստանած Պետերբուրգ, ուր նա կայսերական սիրելիների շարքն է դասել և իշխան Նախաշիձե, ապաստանած գերեզմանատանը, ուր նրան տէնօրիստի արգարագատ բազուկը տեղաւորեց, երկունն էլ կարող են պարծենալ իրենց գործով, իրենց դաւերի հսկայական արդիւնքով: Արժանաւոր աշակերտներ սուլթանի Համիդի, ներշնչած նոյն ատերութեամբ դէպի ըմբոստ ժողովուրդը, նոյն թոյնով դէպի „անհանգիստ“ հայութիւնը, — այդ ոճրագործները արեան դարագլուխ բաց արին այն երկրի ծոցում, ուր աշխատակորի քրտինքը խոպան հողն էր մշակում և համերաշխութիւնը ծաղկում անարգել...:

Հիտսթափեալ փետրաբարեան դէպքերի արդիւնքից Բագրում, աւելի ևս Երևանի մէջ, թիւրք-հայկական ընդհարումներ պատրաստողները իրենց աչքերը դարձրին դէպի Նախիջևանի գաւառը, ուր զօրեղ է մահմեդական տարրը, ուր պարսկական հարեանութեան շնորհիւ, մահմեդականութիւնը կարող է „հրաշքներ“ գործել և անպատիժ կերպով արիւն ու կրակ տարածել հայ ազգաբնակչութեան թոյլ մասերում:

Կոտորածը վաղուց է պատրաստած եղել Դեռ մայիսի 10-ին, Երևանից, բաւական կասկածելի

աղբիւրից բղտած մի հեռագիր անհա այսպէս էր նախաբուշակում իրերի վիճակը Նախիջևանի կողմերում.

„Բագրի դէպքերից յետոյ, Նախիջևանի թիւրքերը ամեն ջանք դարձ են դնում՝ լաւ յարաբերութիւններ պահպանելու հայերի հետ Մահմեդականների կողմից ոչ մի առիթ չի տրուել՝ ազգայնական հողի վրայ, մինչդեռ մայիսի 6-ին, հինգ հայեր ատրճանակի հարածներով սպանեցին մի թիւրք, որ երեկոյեան աղօթքն էր անում: Մայիսի 9-ին, Շխմահմուտ գիւղի հայ բնակիչները սպանեցին երկու թիւրք մեծ-ճանապարհի վրայ: Թմբուլ գիւղում սպանեց մի մահմեդական Երևանի մօտ թիւրքահայասակ հայերը մահացու վէրք աւին մի մահմեդականի, որը քիչ յետոյ մեռաւ: Գրգուռում Նախիջևանի մէջ ահագին է. ազգայնիկ թիւրքերը հողիւ են կարգաւորում զայլ ժողովրդական ցամառ բռնկումը: Տրամադրութիւնը աղկալոյ է: Եթէ հայերը չգաղաթեցնեն իրենց յարձակումները թիւրքերի վրայ, մասային կոտորածները ամբողջ նահանգի մէջ շատ հաւանական են: Եւ կարգը վերահաստատելու համար՝ ուստիկանական և ղինւորական եղած ուժերը բաւական չեն լինի“...:

Այդ հեռագիրը գալիք կոտորածի մարգարէացումն էր: Եւ այն մարդիկ, որոնք ներշնչել են այդ տեղեկագիրը, դեռ մայիսի սկզբին քաջ գիտէին, որ մասային ջարդ տեղի պիտի ունենայ Նախիջևանի կողմերում, ինչպէս և այն, որ „ուստիկանական և ղինւորական ուժերը բաւական չեն լինի“ կարգը վերահաստատելու համար:

Եղեռնը տեղի ունեցաւ: „Նախիջևանի կոտորածը — սոււր է թիֆլիսից Պարիզի մամուլին ուղարկեալ հեռագիրը —“ ազգի ջարդից էլ աւելի ստիպել է: Հայերի բոլոր խանութները թալանուած և այլուած են: Կոտորածը տարածուած է հարեան գիւղերի վրայ: Քաղաքը պաշարման վիճակի մէջ է: Ուստիկանութիւնը ամբողջութիւն չէ ցոյց տայիս զոհերին: Հայերի վիճակը սղալի է“:

Ահա ուրեմն մի արիւնոտ Ուրֆա, մի Ակն, մի Էրզրում, մի Այդեմտան՝ տեղափոխուած Անդրկովկաս, այն վայրերը, ուր սաւառնում է քրիստոնէայ ղարեխնամ“ ցարի հոգին, ուր իբր թէ չէ հասնում Համիդի արիւնոտ ձեռքը և նրա գործակալների սև պրօպագանդը...:

Եւ որպիսի՝ նշանակալից զուգադիպութիւն... „Նոյն օրերին, երբ կովկասեան գլխաւոր քաղաքներում՝ յափշտակեալ ուղերձներով վօրօնցով-Դաշիզի մուտքն է ողջունուած, երբ նրա գալստեան մէջ ամբողջ կովկասը երազում է տեսնել իր հանգիստն ու երջանկութիւնը, նոյն այդ օրերին՝ Նախիջևանի գաւառը դառնում է համիդեան դէպքերի թատերաբեմ, պատրաստած Գօլիցինի հոգեղաւակներով, ցարի ուստիկանութեան նենգամիտ աշակցութեամբ:

Պատահականութիւն է այս, թէ՞ ծրագրի:

Մեր կարծիքով՝ ծրագիրը Ցարի կառավարութիւնը, հակառակ իր ջանքերին, անկարող է թագցնել, որ Վովկասի արդի տագնապի միջոցին, նա ձգտում է, նոյնիսկ ոճրագործութեան գնով, կանգնեցնել մոլեռանդ, հակայեղափոխական թիւրք տարրը՝ հայերի և վրացիների դէմ, իբրև մի վստահելի փականք կամ զօրեղ միջոց: Եւ տարաբախտաբար, այդ նենգամիտ միջոցը հակառակ համերաշխութեան այնքան ջերմ կոչերին, աջողութեան բացարձակ նշաններ ունի...

Գիւրահատ և քաղաքականապէս անհասուն թիւրք տարրերի համար միապետական թակարդը՝ անտեսանելի է: Մի քանի խոստումներ, որոնք տրեցին մահմեդական պատգամաւորութեանը Պետերբուրգում, այլև «բարձրաստիճան» տպիւնները, որոնց արժանանում են թիւրք ազգեցիկները կովկասեան գլխաւոր քաղաքների մէջ, բաւական են շոյելու թիւրք ազգաբնակչութեան ինքնասիրութիւնը և կանգնեցնելու նրան այն ժողովրդի դիմաց, որը նրա բախտակիցն է եղել պատմութեան ընթացքում և նրա ընկերը պիտի լինի՝ գալիք մեծ ու ծանր օրերին...

Ահա անսպասելի դիակներ, տներ՝ թալանի ենթակայ, ահա աներակ գիւղեր, արիւն, արտասուք, ահա հարևանը հարևանի դէմ, երկրացին՝ երկրացու կրծքին չորած.—այդ ողբերգական պատկերը, գիտենք, հրճանք պիտի պատճառէ Երլբրըն Մենակեացին, որ այդ ծրագրի անդրանիկ ստեղծագործողն է, և նրա «քրիստոնեայ» գործակիցներին, որոնց անունն է՝ Նիկօլայ և Գօլիցին: Խաղաղ և անմեղ ժողովրդի այդ դաւադիր ջարդը, — այդ էլ գիտենք—նոր յոյսեր պիտի տայ ցարի ոստիկանութեան՝ նոյնպիսի փորձեր անելու և այլ կէտերում, ուր փոքրութիւ և անպատրաստ է հայ ազգաբնակչութիւնը.—սակայն այդ բոլորը անվերջ չէ և ոչ էլ մշտական աջողութեամբ պսակելու բախտով օժտւած...

Պատիժը խիստ կը լինի և անողորմ:
Պէտք է, Բօբրիկով, Անդրէեով, Բըլկով, Նակաշիձէ նոյնպէս իրենց երազում էին մեծազօր և ամենակարող, երբ դժոխային դաւեր էին սարքում, երբ մի ժողովուրդ միւսի դէմն էին հանում՝ որպէս զի արեան և արտասուքի մէջ խեղդեն աղատութեան ծիլը և ըմբոստների արդար աղաղակը:
Նրանք արժանի պատիժը կրեցին:
Նոյն պատիժը, հատուցման միակ միջոցը, որ բռնապետութեան սահմաններում տրւած է մարտական-յեղափոխութեանը, կը հասնի և նրանց յաջորդներին — այն անորակելի ոճրագործներին, որոնք ցանում են ատելութիւն, կռիւ, ջարդ, արիւն, դիակներ...

Իսկ դու, հայ մարտիրոս ժողովուրդ, որ վաղուց կրում ես ազատագրութեան ծանր լուծը՝ կոյր և ապերախտ հարևանների ծոցում, հեռու վանիք բեզմնից յուսահատ ու սև մաքերը: Արիւնը թող վախ չ'ազդէ բեղ: Հաւատարիմ մնացիր քո կոչման, քո պատմական

դերին, անցիր զոհերի վրայից, ու զէնքը ձեռքիդ՝ ծառայիր թշնամուդ առաջ: Այդ զոհերը՝ քո մեծութեան պատանդանն են:

Նոր զոհերը՝ նոր կռիւ են պահանջում:

Հ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր
(ՍԵՓԱԿԱՆ)

ԹԻՖՆԻՍ, 24 մայիսի

Նախիջևանի և գաւառում ծանր դէպքեր պատահեցին, Մահմեդականները, որոնք թուով աւելի շատ են, յարձակում գործեցին հայերի վրայ, համոզւած, որ կառավարութիւնը արգելք չի դնի: Քաղաքի մէջ հայերի խամուրթները թալանի մատուցեցին: Երկու կողմից զոհուածների թիւը բաւական մեծ է: Յարձակումը տարածւում է գիւղերի վրայ, ուր ժողովուրդը մնացած է անօգնական:

ԹԻՖՆԻՍ, 29 մայիսի
(Թաւրիզի վրայով)

Դրութիւնը Նախիջևանի գաւառում ամսովոր կերպով ծանր է: Քառասուն գիւղեր թալանւած և հրդեհուած են: Բնակիչները խմբւած են մի մեծ գիւղի մէջ. մրամք շրջապատւած և պաշարւած են: Օգնութիւն չկայ: Ոստիկանութիւնը ամտաբեր է: Հայոց վանքերից մէկը թալանի ենթարկեց: Քաղաքի մէջ վերակառուցեցին թալան և ըմբոստումներ: Քրդերը արշաւում են դէպի քաղաք, ուր ուտելիքի պակասութիւնը սոսկալի է: Ժամապարհները բռնուած են մահմեդականներով: Կառավարութիւնը անգործ՝ ակամատես է:

ՍՕՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԲԻՒՐՕՅԻ
Ն Ա Մ Ա Կ Ը

Մենք ստացանք Սօցիալիստական Միջազգային Բիւրօյից հետևեալ նամակը, գրւած Բրիւսէլից, մայիսի 12-ին.

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՄԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
«ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ս Ի Ե Ե Լ Ի ը Ն Կ Ե Ե Ն Ե Ե Ր,
Ներկայ տարւայ մայիսի 10-ի «Տրիբուն Ռուս»-ի մէջ կարդացի, որ ձեր կազմակերպութիւնը յարել է Սօցիալիստական Միջազգային Կոմգրէսների մշակած որոշումներին: Ես ձեզ երախտապարտ կը լինեմ, եթէ բարեհաճիք այդ հարցի վերաբերմամբ մի պաշտօնական ծանուցում ուղղել Սօցիալիստական Միջազգային Կոմիտէին, ուղարկելով միաժամանակ ձեր կամոնագրքի մի օրինակը:
Ընդունեցէք, սիրելի ընկերներ, մեր եղբայրական ողջոյնները:
Քարտուղար (ստորագրութիւն)

Մ Ե Ր Պ Ա Տ Ա Ս Ի Ա Ն Ը

ՍՕՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԲԻՒՐՕՅԻ

Ս Ի Ե Ե Լ Ի քաղաքացիներ,
Ի պատասխան մայիսի 12 թակիր Ձեր նամակիմ, պատիւ ունենք տեղեկացնել Ձեզ, որ, արդարև, մենք յարած

եմք միջազգային սօցիալիզմի սկզբունքներին, որոնք արծարծել են 15 տարուց ի վեր մեր հրատարակութիւններին մէջ, մասնաւորապէս մեր կուսակցութեամբ օրգան «Դրօշակ»ի էջերում:

Սակայն այդ կողմակցութիւնը և այդ պրօպագանդը մինչև օրս զուտ թէօրիական բնոյթ ունէին, քանի որ մեր գործունէութիւնը կենտրոնացած էր թիւրքաց Հայաստանում, ուր բնաւ հող չկայ՝ սօցիալիստական զործօն պրօպագանդի համար:

Բայց անհ երկու տարի է, իմէ Հ. Յ. Դաշմակցութիւնը սկսել է իր կուրսը մասնաւորապէս Հայաստանում. և քանի որ մեր երկրի այդ հատածին մէջ պայմանները աւելի մասնատար են՝ սօցիալիստական շարժում կազմակերպելու համար, — ուստի մեր կուսակցութեամբ յոգնուող զու վերջին մարտ ամսի իր ժողովում, հարկ սեպեց մշակել սօցիալական ծրագրի մի մասագիծ, Կովկասի համար, որի մէջ մա ընդունում է միջազգային սօցիալիստական կօմկուլէսներին հիմնական որոշումները:

Այդ որոշումներին հիման վրայ մենք վերջերս համաձայնութեամբ եկանք ուսակամ կայսրութեամբ յեղափոխական-սօցիալիստական կուսակցութիւններին հետ՝ կազմակերպելու համար միահամուռ գործակցութիւն՝ ցարիզմի և կապիտալիզմի դէմ:

Վերոյիշեալ մասագիծը պաշտօնապէս կը հաղորդուի Ձեզ՝ Կուսակցութեամբ առաջիկայ Ընդհանուր ժողովի կողմից վաւերացնելուց յետոյ:

Ընդունեցէք, սիրելի քաղաքացիներ, մեր սղբարական ողջոյնները:

ԽՄԲԱԿՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՕՇԱԿ»

17 մայիս, 1904
Ժընէվ

Յ Ե Ղ Ա Փ Ո Խ Ա Կ Ա Ն Կ Ի Ի Ի

Կ Ո Ւ Ի Ի Ն Ե Ր

ՍԱՍՆՈՑ ԵՒ ՄԾՈՅ ԴԱԾՑԻՆ ՄԷՋ

ՄԱՆՐԱՄԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(Շարունակ. № 5-ի)

16. ԳՈՄՄԻ ԿՈՒԻԸ

Մուրա՛տ՝ Դաշտ իջնելէ յետոյ՝ երկար չմնաց այնտեղ. քանի մը ընկերներով Շամ գնաց փամփուշտ փոխադրելու, որովհետեւ փամփուշտի պաշարը սպառած էր գրեթէ: Ճամբան տեղ մը ընդհարում կը պատահի զօրքերու և իրենց միջև, բայց այդ արգելք չեղաւ, որ անոնք յաջողութեամբ Դաշտ գնային և վերագառնային նորէն Դաշտ:

Գոմս գիւղը կը գտնուէր թիւրք աղա մը, Հաճի-Ալի անունով, որ գիւղացիները կողպտելով կարողացեր էր մեծ հարստութիւն դիզել և գիւղացիներու վրայ սանձարձակ գործ կը դնէր ամէն տեսակ բռնութիւն: Օր մը գիւղէն կին մը արտ գացեր էր հասկաքաղ ընկու և վերագարձեր էր գիւղ. աղան երբ կը նկատէ այդ կնոջ վրայ կը յարձակի, կը ծեծէ և կը հայհոյէ, թէ ինչո՞ւ առանց հրամանի իր արտէն հասկաքաղ ըրած էր. ապա կը վերցնէ հասկերն և ցորենը կը ցրէ ու կը փձացնէ: Ամբողջ օրը արեւ առաջ տաքութենէն տապակելի, ինչո՞ւ

համար, հաւաքելու այն՝ որ երկնքի թռչուններուն խնչէ արգելած և որ իզուր պիտի փձանար արտին մէջ, բայց արիւն քրտինքով ձեռք բերած քանի մը հատիկներու համար ծեծելի և անխնայ անպատուի: Անգուժ բարտ, որ ոչ մի ժամանակ չգիտես խնայել թշուախն...

Խեղճ կինը դէպի երկնքը կը տարածէ ձեռքերը և վշտագին կը կանչէ երկնքի երեսին. «Ո՛վ Աստուծ, եթէ դու մեր պապերի Աստուծն ես, մինչև իրիկուն այս անօրէնին դատը կը տեսնես»:

Եւ պապերի Աստուծը ուղարկեց դատաւորներ անօրէնին համար. դատեց անիկա ամենարգար դատով:

Մի քանի օրէ իվեր գիւղի մէջ պահած էին մեր զինուորներէն մի քանիները: Այդ օրը, երբ տեղի ունեցաւ տեւուր միջադէպը, իրիկունան կողմ զինուորներէն Պօղոս դուրս կուգայ գիւղի մէջ ման գալու. աղան նկատելով անոր օտարոտի դէմքը կը մօտենայ և կըսկսի հարցուփորձել զայն: Բայց դրանով ալ չբաւականալով կ'ուզէ իր աղայութիւնը ցոյց աւելնայն անպատուելով ու հայհոյելով: Պօղոս կը պատասխանէ միւսոյն փետով, կը յարձակի վրան և կ'արձակէ իր ատրձանակը. քաջ թիւրքը կերպով մը կ'ազատի Պօղոսի ձեռքէն և կը փախչի: Աղան կը զինուոր անմիջապէս, հետը կը վերցնէ նաև երկու ընկեր և կուգայ ուղիղ այն տան դիմաց դիրք բռնելու, ուր մերոնք կը գտնուէին: Մերոնցմէ մէկ մասը կը բաժնուի և երբ աղան ընկերներով տղայոց դիրքի վրայ գնդակներ արձակելով զբաղած էր, կերթան հակառակ կողմէն և կ'ուղղեն հրացանները ուղիղ անոնց մէջքին, երբ հրացաններ կը պարպին և երբ թշնամիներն ալ իրարու վրայ կը գլորուին: Այդ օր գիւղին մէջ թշնամիներէն կըսպանուին ընդամենը 5 հոգի: Տղայք 1¹/₂ ժաման կուրէն յետոյ՝ կը վերցնեն սպանուածներու զենքերը, կ'արբեն անոնց տները և կը հեռանան: Երջակայ գիւղերէն քրդեր ու թիւրքեր կ'աճապարեն օգնութեան, բայց ֆէդայու մօհիները ժամանակ չեն տար անոնց աւելի առաջանալու (յուլիս 8):

Հաջի-Ալի աղայի սպանութեան լուրը շուտով տարածւեցաւ ամբողջ Դաշտի մէջ. շատ գիւղերէ, նման աղաներ սարսափահար Մուշ թափւեցան, թողնելով իրենց քեօքերը, կառավարութենէ պաշտպանութիւն խնդրելու համար:

17. ԿՈՒՐԱՎԱՅԻ ԿՈՒԻԸՆԵՐԸ

Դատարկ է Սասուն, լերան գազանները կ'այցելեն այն բնակութիւնները, ուր մի ժամանակ սասունցի խաղաղ ընտանիքն կը ծւարէր. տուններու փոխարէն աւերակներու կոյտեր միայն կ'երևին: Ծիր և առոյգ սասունցու փոխարէն քաղցած ու մերկանդամ կմախքներ կը շքին Մշոյ փողոցները: Իրաւունքի ձայնը չարաչար խեղդած, բռնութիւնը անզգամօրէն քթի տակէն կը ծիծաղէր, միայն մի հոգս է մնացած, որ կը ծանրանայ անոր սրտի վրայ, այդ հոգսէն ալ կ'ազատուի, եթէ Անդրանիկի գլուխը ձեռք բերէ: Հրէ՛շ, որ մի կողմէն գիտէ արեան մէջ խեղդել մարդկային իրաւունքի և ազատութեան ձայնը և միւս կողմէ սարկութեան, ամենազգրել գերութեան շղթաներով կաշկանդել իր ճակտի քրտինքով ապրող խաղաղ ժողովուրդի մը աշխատող ձեռները: Ե՛րբ կ'ընկնին շղթաները այդ ձեռներէ, ե՛րբ կը ծլի ազատութեան բողբոջը արիւնով ողողած հողի մէջ:

Այսպիսի մտքեր կ'անցնեն գլխով, այսպիսի հարցեր կը ծագեն այնտեղ, երբ հայ Ֆեդային հրացանի փողին կռթնած՝ երեկան անցքերը կը յիշէր: Արե՛ժ կը պահանջէին մեզմէ. լուծեցի՞նք այդ վրէժը, արդարացուցի՞նք այնքան յոյսերը: Բայց թշնամին անողորմ է, նա միշտ պարտական կը թողնու բեզ. կ'ուզե՞ս հին վրէժը լուծուած համարել: Յիշի՛ր երեկը, դեռ տաք են Հրայրի և ընկերների դիակները, դեռ արեան մէջ կը լողան Վահանի և բազում սասունցիներու մարմինները. և ատնք բոլոր վրէժ կ'ազդակեն. վրէժ, այո՛. անմահ հոգիներ, մենք ողջ մնացողներս ձեզ կը միանանք շուտով. . .

Վրթափակ հայ Ֆեդան, ձեռք կ'առնէ հրացանը, տենդոս նալածքով կը քննէ պատրօնտաշը, քանի մը փամփուշտ մէջին մնացեր էր այնտեղ. . . Ի՞նչ արած կը մըմնի՞նք ինքնիքն, աւելին չունիմ. . .

Անդրանիկ և Գեորգ Չաւուշ նորէն Սասուն էին գնացեր: Յուլիս 10-ին անոնք կը վերադառնան անկէ և Բերդակ գիւղին մէջ ընկերներ կը գտնեն: Այնտեղ Անդրանիկ կ'որոշէ նախ քան զէնք վար դնելը, գործածել վերջին փամփուշտը՝ կառավարութեան մի անգամ ալ մէ լաւ հարած տալու համար: Յուլիսի 16-ին Անդրանիկ մօտ 34 հոգիէ բաղկացած խմբով Վուրափ գնաց: Խմբի համար նշանակեցան նոր տասնապետներ և անոնց օգնականներ: Դեռ մէկ օր էր որ խումբը գիւղը մտեր էր, հետեւեալ օրը ժամը 5-ին լուր կուտան, որ 80-ի չափ զօրք գիւղը կուգայ: Գիւղապետը կը դիմաւորէ անոնց, գերեզմանոցը կը տանէ, ուր բոլորն ալ կը ստանան ուսելիք: Բայց այդքանով անոնք չեն բաւականանար, գիւղը կը մտնեն և կը սկսին տներէ բռնի պահանջներ ընել. զօրքերէն մէկը կ'ուզէ լրբաբար վարելի մէ հայ կնոջ պատի հետ. կինը ահաբեկած մի ձի կ'արձակէ ու կը փախչի: Անդրանիկ լաւ կը դիտէ անցած դարձածը: Խումբը չորս մասի էր բաժնուած. զօրքերէն մին կը մօտենայ այն դրան, ուր Առաքելի տասնեակն կը գտնուէր. կը ծեծէ դուռը, տղերք կ'ուզեն դուրս նետելի, բայց Առաքել առկալին կը սպասեցնէ. դրան արանքներէն զինուորը լաւ կ'երպով կը նկատէ ներս եղողները և շէկնէն, պուրտա Ֆեդայի վար՝ կանչելով ձայն կուտայ միւս ընկերներուն: Ըստով կը հաւաքին թիւրք զինուորները և կը պաշարեն տունը: Անդրանիկ միւս երեք խմբերը պատրաստ կը պահէ, բայց մի քիչ ևս կը սպասէ, որ զօրքերը աւելի հաւաքին, որպէս զի իրենց քնդակներն ալ առատ հունձ ընեն: Յանկարծ երեք կողմերէ կը պայթին հրացանները, թիւրքերը կ'ընկնին դիակ դիակի վրայ. խուճապը կը սկսի. մի մասը հազիւ կը կարողանայ գիւղի աթարներու կոյտերու ետև և գերեզմանոցին մէջ դիրք բռնել: Մերոնք վրէժ Սեդրակի, Մարոյի, Բեռիի, վրէժ, կանչելով կը թռչին անոնց ետևէն: Գեորգ Չաւուշ և Մուրատ կ'արշաւեն դէպի գերեզմանատունը, անոնց ետևէն կը վազեն գիւղը գտնուող թիւրքերու մէկ մասը, երկու կողմէն ալ կը սկսի կատաղի կռիւ մը, շրթերէ կուրծք առ կուրծք: Վը հասնին շուտով Մառա, Իսոն, Պողոս, Սասուր, զօրքերու դիակներով կը ծածկէի գերեզմանատունը, ողջ մնացողները մի կ'երպ իրենց գլուխը կ'ազատեն: Իսկ զօրապետը որ մի բոլէ առաջ իրոխտ հրամաններ կ'արձակէր, այժմ սպիտակ երեսաբերիչը վիզը փաթեմած այնպէս կը փախչէր, որ որսկան շունք չպիտի կրնար անշուշտ ետևէն հասնիլ: Երբ գիւղը բոլորովին պարպուած էր թիւրքերէն՝ Անդ-

րանիկ դիրքերով կ'ամրացնէ գիւղը: Եկեղեցու շէնքը գիւղի տներէն ամենաբարձրը լինելով, անոր կտուրը դիրքեր շինել կուտայ: Եկեղեցու զանգակները կը սկսին հնչել՝ շրջակայ գիւղերուն իմաց տալու կուսի մասին: Իսոն, Սմբատ և Պողոս բռնել էին գիւղի հարաւային կողմը, Մկրտն և Հասրաթ՝ արևելեան կողմ, Առաքել, Աւետիս, Մէշտին՝ հիւսիսային կողմ, իսկ արևմտեան կողմ եկեղեցու կտուրի դիրքերը՝ Յովհաննէս, Արամ, Սասուր և ուրիշ չորս ընկերներ: Անկարագրելի է մերոնց ոգևորութիւնը, մէկը կ'երգէր, միւսները պար կը բռնէին և այսպէս ոգևորիչ ուրախութիւն կը տիրէր դիրքերու վրայ: Քիչ մը յետոյ կուգայ Ալայ պէյ 60-70 ձիաւորներու գլուխ անցած: Մեր դիրքերէն մեկնող մի չարաձձի գնդակ վար կը գլորէ առաջին ձիաւորը, ձին կը փախչի և գիւղը կուգայ: Այսպէս կը կատարեն յեղափոխականները պատի և ընդունելութեան պարտքը: Ըստով հաւարի կը հասնին Ավրայէն, Սուլուխէն, Մատնավանքէն և ուրիշ գիւղերէ շատ մը թիւրքեր ու չէրքէզներ: Վուր կը շարունակէր, զանգակները կը հնչէին, դրօշակը կը ծածանուէր:

Անդրանիկ կ'ուղարկէ Մուրատը, բոլոր դիրքերուն իմաց տալու, որ մութը կոխելուն ժամը կէսին, բոլորը կազմ և պատրաստ սպասեն սուլիչի ձայնին հաւաքելու Մուրատ գետի ափը: Որոշած ժամուն խումբը կը գտնուի այնտեղ և գիշերուան լուսութեան մէջ կ'անցնի ջրէն ու կը հեռանայ: Գիւղի փողոցներէն անցնելու ատեն տղայք տան մը սեմին վրայ ընկած երեխայ մը կը նկատեն, զայն հետերնին կը վերցնեն ու ճանապարհի վրայ գտնուող գիւղ մը կը յանձնեն խնամելու համար: Տղայոց հեռանալէն յետոյ, թշնամիները բաւական կը շարունակեն հրացանաձգութիւնը. Մշոյ կողմէն ալ ճամբայ ընկած կը լինի մի նոր գունդ երեք թնդանօթներով դէպի Վուրափ:

Հետեւեալ օրը Վուրափ, Ծխափա, Ախչան գիւղերը անպաշտպան մնալով կրեցին ծանր ծանր վնասներ: Թիւրքերը կողոպտեցին ամբողջ կայքը և սպանեցին 70 անձ: Վուր ժամանակ թիւրքերէն սպանեցաւ 40 հոգի և մէկը միայն մերոնցմէ: Զօրքերը հրդեհեցին Վուրափու և Ախչան (16 ապրիլ):

Վուրափայի հրդեհման ժամանակ, երբ բնակիչները սարսափահար կը փախչէին դէպի Ախչան, այնտեղի միւտիքը, դուրս կը վազէ զանոնք ու չ'ընդունիր գիւղին մէջ. ասոր վրայ ժողովուրդը և հայ զինուորներէն չորս հոգի կը յարձակին միւտիքի և ժանտարմների վրայ և լաւ կը ծեծեն զանոնք:

(Շարունակելի)

Մ Ե Ն Ա Կ Ի Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ի Ն

Դ՛ո՛ւմ էլ վեր կացար դէմ արևմազիմ,
Գօտիդ կապեցիր քո մէջըդ հպարտ.
Աչքդ դարձուցիր շողուն աստղերիմ,
Ասիր, կը հասնե՛մ՝ դեռ լոյս չբացած:

Եւ կեանքի բեռը դրիր քո մէջքիմ,
Ճամբորդի ցուպը քո ձեռքը առար.
Յոյսն էր շողշողում քո սաթ աչքերիմ,
Եւ հպարտ-հպարտ-էն համբան ընկար:

Ու սիրտդ յուստտ,
 Հոգիդ մրրկոտ,
 Միշտ քայլում էիր՝
 Քո ճամբան փշոտ:
 Քա՛լէ ու քա՛լէ,
 Էն ուղիմ մօտ է.
 Այ՛վառ շողերով
 Արև կը ծագէ:

Ե՛յ, ազիզ ախպէ՛ր, շատ ջանէլ ջիւամ
 Կերա՛ւ ու կերաւ այս ամծէր ճամբամ.
 Շատերը ընկամ էս ճամբի կիսիմ,
 Սրտերը վառում՝ յոյսը սչեցիրիմ:

Հէ՛յ վախ, հէ՛յ վախ, հէ՛յ Յամարդի մմամ
 Քեզ էլ կուլ տեց էս ամկուշտ ճամբամ.
 Հէ՛յ վախ, հէ՛յ աշխարհ, քեզ էլ կուլ տեց
 Էս ազիզ ճամբամ՝ ամծէր, ամվախմամ:

Թէ սաղ մնացիմք՝ ու հազար բարով
 Կրցամք յաղթանակ բերել մեր երկրիմ,
 Թէ որ մեր երկրէմ հազար արկունով
 Կրցամք դուրս քշել վատթար դուշմանիմ,

Կը գամ կը կամչեմ Բասենսյ դաշտիմ,
 «Հէ՛յ ազիզ, ախպէ՛ր, ե՛լ, մե՛հք յաղթեցիմք.
 Մե՛հք դուրս քշեցիմք ամգութ դուշմանիմ,
 Հազար հազարով վրէժ համեցիմք:»

Անծրեցի մաշած քո ոսկորները
 Կը գամ կը ժողեմ՝ մէ՛կ-մէ՛կ, երգելով
 Տանեմ կը թաղեմ Անտոքայ սարը՝
 Սասուն ասպահով-համգլխ ամխոով:

ԻՇԽԱՆ

Մ Ե Ր Ա Ր Շ Ա Ւ Ա Յ Ս Ա

Արեան ծովէն, Մոխրի դաշտէն վայրօրէն
 Հնազարեան ուխտաւորի մը համբոյն՝
 Խաբ հաւատքով Արևմուտքի կողմերէն
 Կրպակէնք Արշալոյսի մեր ծագումն:

Արևմուտքը Ծիածաններ մերթ կոպեց,
 Որ վերակապ չեղան սակայն մեր վերքէն,
 Եւ մերթ մաայլ ամպրոպներով ծածկեց
 Ու շանթերով՝ սկօնեց մեր որբ հոգին:

Կոշակներու Պաղատանքին համընթաց
 Մեր լայն, աղօթք կրկնեցյան դարեդար.
 Կամ թէ չկար Ատուած. կամ կար չգլթաց,
 Ու մենք Մահին սպասեցինք հոգեւոր:

Սակայն ահա Արգարութեան Յովազներ
 Իրուունքի ճամբաները կ'արօրեն...
 Մեզ Արշալոյս, Մարտուումի եղբայրներ,
 Արևելքէն պիտի ծագէ շուտ օրէն:

ՎՏԱՐԱՆԻԻ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Վ Ի Ճ Ա Կ Ը

ՍՈՎԸ ԹԻԻՐՔԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՍ

(Կամակ Վասպուրականից)

17 մարտի, 1905

Հրատապ խնդիրը երկրում՝ սոփե է:

Նենգամիտ կառավարութիւնը Սասունի դէպքերից անմիջապէս յետոյ, ամենայն խտտութեամբ սկսեց հաւաքել հարկերը, նախկին տարիներից 2-3 անգամ մեծացրած քանակով: Հայ գիւղացին հէնց տարւայ սկզբից ստիպւած եղաւ վերջ տալու ունեցած հացահատիկին, լրացնելով կառավարական անչափ ու անկանոն հարկերը: Այդ ծանր ու հսկայական հարկերը ներկայ սովի հիմնաքարն եղան:

Մի կողմ թողած Սասունի և Մուշի դաշտի մուրացիկ ու սովալուրկ ժողովուրդը, որ ինքնաբերաբար ամէն ինչ զոհեց աղատագրութեան գործին, ահա գալիս աւելանում է մի թշնամի ևս, սովը, որ նոյնքան կատաղի է, որքան քիւրդն ու թիւրքը, նոյնքան սպառնալից, որքան Մուշի մէջ կենտրոնացած զօրքի սուլիւր:

Գեռ ամառայ մէջ սկսեց անտաների կացութիւնը դաշտում: Խուզարկութեան և հարկահաւաքութեան դիմակի տակ սկսեցին թալանել ու քայքայել: Այժմ կառավարութիւնը ունի մի աւետարան—անտեսական քայքայումով ոչնչացնել ժողովուրդը առանց ձայնի, առանց ունի աղմուկի: Եւ միանգամայն խեղդել ուղեւորով յեղափոխական ոգին՝ նա այժմ նախամեծար է համարում սովամահ վիճակին հասցնել հայ ժողովուրդը՝ հարկերը ծանրացնելով, բակիաներ հաւաքելով, որի գանձման ընթացքում ըստ թիւրքական արդարագատութեան, գանձւում է նոյնքան դրամ միւլաղիմին կամ զաբթիային իբր կաշառք:

Սովը իր ծիրանները տարածել է Սասունի լեռներից մինչև պարսկական սահմանը: Իբրև դաշտեցու հարեւան՝ նոյն քաղցն ու տառապանքը վայելում է Խալսիթը, որի տանջանքներն ու տառապանքները արդէն ճակատագրական են: Ու բոլորիդ էլ քաջածանօթ Ալլ բէկը դատարկեց երկիրը հարկահաւաքութեան ու խուզարկութեան պատրաստով կաշառք շորթերով: Ահա մի ամբողջ ամիս է, ինչ Խալսիթի ժողովրդի մեծամասնութիւնը իր դժբախտ գոյութիւնը քարշ է տալիս մուրալով: Բաղէշի շրջանից Երանայ և Մոկուշը գաւառակները աւելի վատթար կացութիւն ունին: Մոնաւանդ ծայրայեղ թշուառ են Խարուս կոչւած վայրի հայ բնակիչները, որոնք հարստահարուած են քրդերից, որքան և կառավարութիւնից: Կարճկանում ևս քաղցածների ահագին լեգիօններ կան: Ուրանց գիւղում 45 ընտանիք սոված է. գիւղը բաղկացած է 80 տնից: Կեծան գաւառամասում սովեկանների թիւն է 70 ընտանիք, Փրիտուում՝ 14 տուն (25 տնից), Վանիկ՝ 80 ընտանիքից 30, Օղվանց՝ 20 ընտանիք, Կոմս՝ 4 ընտանիք: Գոյութիւն չունի մի գիւղ, որի կէսը քաղցի մէջ չգտնւի: Այս գաւառը, չնայած հողի առատութեան և բերրիութեան, ծայրահեղ հարկերի պատճառով նետւած է սովի գիրկը: Փոքր ի շտտէ մխիթարական է դաշտերի վիճակը. լեռնային գիւղերը ողբալի են: Ապարկերտ գաւառում սոփե է միահեծան տէրը: Երկու հարիւր տան մէջ հաղիւ 50 տուն միայն կարող է համեմատ գարնան: Ծանր հարկերը և «Ֆէդայի» գանձուլու պատրաստի սակ կատարած խուզարկութիւնները ամէն բանից զրկեցին նրանց:

Մոկուշում ևս քաղցածների ահագին խմբեր վիտուում են և ընկած են զանազան գաւառակներ մուրացիականութիւն անելու: Կաւաշն ևս այս տարի ունի ահագին թուով սովեկաններ: Գժբախտ կացութեան մէջ են մոնաւանդ Գանձակի վասից, Յարբերդ, Մոխրաբերդ և Յիրիճ գիւղերը, որոնք թալանեցին հարկի դէպքի խուզարկութիւնների ժամանակ: Իսկ Կառկասը — դրա մասին արդէն աւելորդ է խօսել: Ոչ մի տեղ թշուառութիւնը այնքան խիստ գոյն չի ունեցել, որքան այս գաւառում. այստեղ միայն 15—20 տուն ունին ուտելու հաց: Ստորին կառկասը արդէն բոլորովին զուրկ է հացից:

Այս օրերս Բաղէշի բանտում մեռան այս գաւառի Բացու գիւղից երկու հոգի մէկը գիւղի քահանայի միւսը կըրօ անունով անձը: Բաղէշի բանտում քաղցից մեռել է նոյնպէս խիզանցի մի երիտասարդ: Սա թունոտ ծաղր է ուղղած «կարմիր-խաչի» անդամուհիներին, որոնցից ոչ մէկը չկարողացաւ մուտք գտնել արեան երկիրը, օգնելու սովամահ եղողներին՝ հացով, փողով...

Սրանից մի ամիս առաջ կառկառի մեծամեծները երկու ինդրագիր ներկայացրին՝ մէկը կուսակալին, միւսը անգլիական հիւպատոսին, նկարագրելով իրենց թշուառ կացութիւնը: Հեռականքը այն եղաւ, որ տաս ձիւառոր բարձրացան կառկառի սարը նոր հարկահաւաքութեան: Հայոց Չորումի Արձակում ու քաղաքի մէջ դարձեալ մեծ թուով սովեալներ կան և օրէցօր այդ թիւը բարձրանում է: Առանց դրսի լուրջ օգնութեան՝ Ժողովուրդը սովամահ կը լինի: Գաղթել էլ չի կարող. դէպի սփեր, մի սպանդանոցից միւսը...

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐ

Կ. Պօլիս, 11/24 մարտ, 1905

Ստորգ աղբիւրներէ տեղեկացած՝ կը հաղորդեմ հայ քաղաքական բանտարկեալներու մասին քանի մը մանրամասներ:

Աքիս գամուղները և ձերբակալման թուակամները.

- 1) Յովակիմ Օհանէսէս Աւերբ-Կէօզեան. — Իւնիացի, ձերբակալուած Վան, 1898 սեպտեմբեր 1-ին, պաշտօնական տօմարին մէջ ձերբակալութիւնը ցուցած է 1899 ապրիլ 5-ին. Պօլիս տարւելէն վերջ՝ առաջին անգամ հտնաբանիչին ներկայացած օրւան թուականն է այս: Ցկեանս բերդարգել:
- 2) Վահան Աբրահամ Աբրահամեան. — Կեսարացի, ձերբակալուած Պօլիս, 1897 յունիս 31-ին. պաշտօնական տօմարին մէջ 1897 հոկտեմբեր 20. ցկեանս բերդարգել:
- 3) Գասպար Օհանէս Օհանէսեան. — Բալուցի, ձերբակալուած Պօլիս, 1897 դեկտեմբեր 25-ին. պաշտօնական տօմարին մէջ՝ 1898 մայիս 19. ցկեանս բերդարգել:
- 4) Օհանէս Կարապետ Շամլեան. — Ատաբաղարցի, ձերբակալուած նոյն տեղը, 1901 յունիս 1-ին, իրեն տրուած միւսթանթիգի թէվգը միւղաբէրէին մէջ (ձերբակալման թուղթ) ձերբակալութիւնը ցուցած է 1901 սեպտեմբեր 16 կամ 17. տասը տարի բերդարգել:
- 5) Յակոբ Ստեփան Լանփաչեան. — Ատաբաղարցի, ձերբակալուած նոյն տեղը, 1901 յունիս 28-ին, թէվգը թուղթին մէջ՝ 1901 սեպտ. 17 կամ 18. տասը տարի բերդարգել:
- 6) Միհրդատ Կարապետ Ճիլաճեան. — Իւսկիւտարցի, ձերբակալուած Պօլիս, 1897 օգոստոս 9-ին. մահան:
- 7) Պօղոս Ալեքսան Սարլեան. — Արմըտանցի, ձերբ. Պօլիս, 1897 օգոս. 6-ին. մահան:
- 8) Գրիգոր Վահանի. — (պաշտօնական արձանագրութեան մէջ Գրիգոր Վահան), Շապին-Գարահիսարցի, ուսուցիչ նոյն տեղը, ձերբակալուած նոյն տեղը 1902 յունիս 1 կամ 2-ին, դատապարտուած Ամասիայի մէջ. Ամասիայի հարցաբնիչին տւած թէվգը միւղաբէրէին մէջ

ձերբակալութիւնը ցուցած է 1902 յունիս 25. ցկեանս տարագիր (նէֆի էպէս): Երեք շաբաթ է ի վեր Աքիս զրկուած է:

* Շամլաքարապլուսի մէջ գամուղ հայ քաղաքական դատապարտեալները.

- 1) Գէորգ Փառչաճեան. — Սամաթիացի, ձերբ. Պօլիս, 1897 սեպտ. 5-ին. ցկեանս բերդարգել:
- 2) Մուրատ Տէր-Միսասեան. — Պիթլիսի Տատու. Վանիկ գիւղէն, ձերբակալուած Էսկիշէհր 1897 ապրիլ 24, ցկեանս բերդարգել:
- 3) Խաչիկ Էլլուխեան. — Ռոտոսթոցի, ձերբ. Պօլիս, 1897 յունիս 12-ին. ցկեանս բերդարգել:
- 4) Պետրոս Յուսէփեան. — Սամաթիացի, ձերբակալուած Պօլիս 1897 օգոստոսին. ցկեանս բերդարգել (ոչ յեղափոխական, բայց դատապարտուած որպէս յեղափոխական):
- 5) Յարութիւն Պէյլատեան. — Իւսկիւտարցի, ձերբակալուած Պօլիս, 1898 ապրիլ 14-ին, ցկեանս բերդարգել (դատապարտ. որպէս յեղ.):
- 6) Վռամշապուհ Սերոբեան. — Արսլանպէկիցի, ձերբակալուած նոյն տեղը, 1801 յունիս 29-ին, թէվգը թուղթին մէջ՝ 1901 սեպտեմբեր 16 կամ 18. տասը տարի բերդարգել: Բողոքն ալ — բացի Գրիգոր Վահանիէ — դատապարտուած Պօլսոյ եղեռնադատ դատարանէն:
Փայասի (Ատանայի վիճակ) բանտը հայ քաղաքական յանցաւորներ կա՞ն թէ ոչ — մեզի յայտնի չէ:
Սիմապի մէջ կամ 6 հայ քաղաքական յանցաւորներ.
- 1) Արշակ Տարտաղանեան. — Պալաթցի (Պօլիս), ձերբակալուած Պօլիս, 1897 օգոստոս 12-ին (պաշտօնական տօմարին մէջ՝ 1898 նոյեմբեր 1: ցկեանս բերդարգել:
- 2) Յարութիւն Արսլանեան. — Սամաթիացի, ձերբ. Պօլիս, 1899-ի սկիզբները (դատապարտուած որպէս յեղ.). ցկեանս բերդարգել:
- 3) Թագէոս Սերաստացի. — Դատապարտուած իբր Մագսուտ Սիմօնի սպանիչներէն մէկը, ձերբակալուած Պօլիս, 11 տարի առաջ. մահան:
- 4) Խորէն:
- 5) Յովհաննէս և 6) Ստեփան. — Ռոտոսթոցիներ, ասոնց ձերբակալութիւնը ժամանակակից է Խաչիկ Էլլուխեանի ձերբակալման. երեքն ալ ցկեանս բերդարգել:
Բողոքն ալ դատապարտուած Պօլսոյ եղեռնադատ դատարանէն:

Կ Ո Վ Կ Ա Ս

Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ե Ա Ն Խ Ա Բ Ր Ի Կ Ն Ե Ր

(ՅՐԵՍՈՒՆՉՈՐՍԵՐՈՐԻ ՆԱՄԱԿ)

Ս. Պետերբուրգ, 29 ապրիլ

Կովկասեան նոր փոխարքայ կոմս Վորոնցով-Վաշկով, մարտի 30-ին, իր օգնական գեներալ Մալամային ուղարկած մի հեռագրի մէջ իմիջի այլոց ասում է.

«Դիմում եմ ամբողջ ազգաբնակչութեան, առանց կրօնի և ազգութեան խտրութեան, դործակցելու ինձ՝ մայրենի երկրի»

աղող կարգաւորման համար Երկրում խաղաղ ճանապարհով կարգ մտցնելու համար անհրաժեշտ է բոլոր հասարակական ուժերի օգնութիւնը: Ես հաւատում եմ ժողովրդական իմաստութեանը և համոզւած եմ, որ աղբարեւակութեան անհանգիստ մասը չի գիմնայ հասարակական ահազին բարեփոխման մեծամասնութեան միահամուռ ճշմունքը: Կորին կայսերական մեծութեան տւած ցուցումների համաձայն՝ ես կը հրաւիրեմ ազգաբնակչութեան ներկայացուցիչների ժողով: Գրա մէջ մասնակցելու են ազնւականութեան, քաղաքների և գիւղական համայնքների, նոյնպէս և ուղղափառ, հայ-լուսաւորչական և մահմետական հոգևորականութեան ներկայացուցիչները: Այդ ժողովներին կառավարիկ կարծիք յայտնել այն միջոցների մասին, որոնք անյայտաբան հրաժեշտ են ամեն տեսակ աւազակութիւն, կողպուս և անկարգութիւն վերջացնելու համար, պարզել թէ որքան կարիք է զբաղւում փոփոխել երկրում այժմ գործող դատաստանական կարգը, քննել վեմստվային հիմնարկութիւնների օրէնքների գործադրութեան հնարաւորութիւնը և նպատակայարմարութիւնը: Բացի դրանից ես ձեռք կառնեմ ինձանից կախած բոլոր միջոցները՝ փութացնելու հողաբաժանումը, նոյնպէս և պարզելու պետական այն հողերի իսկական չափը, որոնք պէտքովս են ազգաբնակչութեան ամենակարիքաւոր մասի բնակչութեան համար:

Ի՞նչ է այդ: Արդեօք քաղաքական բարեփոխումների մի ծրագիր, խոնարհումն յեղափոխական պահանջների առջև, թէ՛ լոկ աղերսանք, այն էլ կեղծաւոր ու նենգամիտ, որ նպատակ ունի խաղաղացնել յեղափոխական ցնցումներով բարձրացած տրամադրութիւնը, հանգցնել այն մարտական կրակը, որ բռնկել է համբերատար ժողովրդին, սկսած Վազգէկի ստորոտներից մինչև Արարատեան դաշտը, Վուրի և Բիծնի ափերից մինչև Արաքսի հովիտը:

Լոկ աղերսանք, և այն էլ կեղծաւոր ու նենգամիտ, — կրկնում եմ ես — կռթնած ակնյայտնի և լուրջ փաստերի վրայ, յենւած այն ուղղութեան վրայ, որ Ալէքսանդր II-ի սև թագաւորութեան օրերից սկսած մարմնացրել է Աօրոնցով-Դաշկով, պալատական նախկին միսիսարը, հիմնւած այն տրամադրութեան վրայ, որ մինչև այսօր էլ հակառակ յեղափոխական փոթորկալից ցնցումների, դեռ տիրում է Ձմերային պալատի «օլիգարխիայի» շքեղանում: Որի շահերի հաւատարիմ պաշտպանն է և պիտի մնայ միշտ՝ նրա հարազատ զաւակը — կովկասեան նոր փոխարքան:

Երկու տեսակի պետական գործիչներ կան, միապետութեան քուրայում մկրտւած: Մի տեսակը նրանք, որոնք գիտեն յարմարել շրջապատին և ենթարկել քաղաքական է վճիռ սիօնի, և որոնք լինելով բարեխիղճ պաշտօնեաներ միապետութեան ձեռքի տակ, դառնում են բարեխիղճ պաշտօնեաներ և՛ յեղափոխութեան շրջանում: Փոքրթիւ են այդպիսիները: Միւս տեսակինը, մեծամասնութիւն կազմողները, նրանք են, որոնք ծայրայեղօրէն հաւատարիմ իրենց սիրած մշնուլորտին, աւազակութեան և հարստահարութեան ռեժիմին, քաղաքական փոփոխութեան դէպքում՝ մնում են ներքուստ անփոփոխ, էվոլյուսիոնի չեն ենթարկւում և միմիայն իրենց և իրայինների շահերը փրկելու յոյսով՝ դիմում են սիրաշահող միջոցների և նոյնիսկ խաբուսիկ ու աղերսական ձևերի, որպէս զի զինաթափ անեն թըշնամուն, բաժանեն չափաւորները ծայրայեղներից և այդպիսով պառակտում գցեն դիմադրական բանակի մէջ և յաղթանակեն: Այդպիսիներից է Թիֆլիսի պալատի նոր տանտէրը — Աօրոնցովի անունը կրող բայց նրա քաղաքական միտումներից զուրկ շառաւիղը, որ

ուղարկւում է Վովկաս ոչ թէ միապետութեան կռած շղթաները քակելու որոշումով, այլ ապստամբ երկիրը խաղաղցնելու խաբէբայական ծրագրով: . .

Այդ «ծրագիրը» չէ մշակած նոյնիսկ Վիտաէի կամ Սվետոսլոյզի-Միրսկու շրջապատի մէջ — աւելի ազատամիտ շրջանների մասին խօսք էլ չէ կարող լինել — այլ այն խաւերում, ուր թագաւորում են մեծ իշխան Ալադիբի, Պօբեդօնօսցեվ, Բուլիգին և նրանց երեւելի և աներևոյթ ներշնչողները, և որոնց քաղաքական հաւատամքը մի է և անփոփոխ — անսահման միապետութիւն և միմիայն միապետութիւն: . .

«Օգոտտափառ» ծրագիրը, ի՞նչ խօսք, ոչ մի կէտում չէ համապատասխանում այն ծրագրին, որ յեղափոխական տարրը առաջադրել է բռնակայութեան, և որի առաջին, հիմնական և անպայման կէտն է՝ միապետութեան տապալումը և ստեղծումը մի բոլորովին նոր ռեժիմի, հիմնւած ոչ թէ այժմեան կազմի քնքոյշ ձևափոխութեան, այլ նրա հիմնայատակ փլատակների վրայ: Երէկայ չափաւոր տենչանքները, — ակնյայտնի է այդ — անցան անդարձ կերպով: 80-ական թւականներին Վովկասը ուրիշ բան չէր պահանջում, բայց եթէ՛ հայրական հովանի՝ «բարեխնամ» կառավարութեան կողմից, բարեխղճութիւն՝ գրաքննիչի կողմից, հայաձանքի չափաւորութիւն՝ միապետական վարչութեան կողմից: Այն չափաւոր օրերից ձեռնարկ է անցել: Եւ այդ ձեռնարկն շատ բան սովորեցրեց նոյնիսկ քաղաքական կարճատեմներին: Նա հասկացրեց, որ բարեխնամութիւնը՝ կառավարութեան, բարեխղճութիւնը՝ գրաքննութեան, չափաւորութիւնը՝ վարչութեան համար ոչ թէ նրանց յատկանիշն է, հրամայական և անբաժան, այլ լոկ քմահաճոյք, անցողական և երերուն: Նա հասկացրեց, որ ժողովրդական ազատ և կանոնաւոր զարգացումը, օգոտտափառ միապետների և բարեխնամ կառավարութեան ձեռքին չէ, այլ իր՝ ժողովրդի ձեռքին, որ նա ինքը պիտի լինի երկրի վեհապետը, ստեղծողը օրէնքի, կառավարչական ձևերի, անսահման տէրը իր հասարակային խաղաղութեան, իր մտքի, իր տնտեսութեան: Նա հասկացրեց, վերջապէս, որ երկրի կանոնաւոր զարգացումը կրկնակի միայն այն օրից, երբ հրամանն ու օրէնքը կրգայ ոչ թէ անցեալ կարգերով ստեղծւած բռնակալ գահերի շրջապատից, հաստատւած ստրուկ ամբոխի համբերատար ուսերին, այլ ըմբոստութեան կրակի մէջ բոված ժողովրդի ազատ կրծքից: . .

Այդ «հասկացողութիւնը» յաղթանակել տալու համար անթիւ զոհ տրւեց, շատ արտասուք հոսեց — աքսոր, բանտ, գործադուր, ապստամբութիւն, յեղափոխական կռիւ, արիւն, դիակներ: Եւ զոհերի ու դառնութեան այդ կօլօսալ քանակը կրկնակի զօրեղացրեց, տասնապատկեց առաջադրած պահանջների ուժն ու արգարութիւնը, և այժմ, այնքան զոհերից յետոյ, յեղափոխական արեան այնքան առատ հոսանքի դիմաց, մանկական միամտութիւն է՝ անգրագաւնալ հին երգերին, ինչպէս այդ անում են Պետերբուրգի «մեծամեծները», և կամ նրանց կողմից բորբոքւած ծայրերն ուղարկուող կառավարիչներն ու փոխարքանները՝ յանձին Մաքսիմովիչների և Աօրոնցով-Դաշկովների: . .

Դրան ապացոյց այն իրողութիւնը, որ այդ օրինակ «խաղաղցնող» յայտարարութիւններից յետոյ իսկ և իբրև նրանց պատասխան՝ Լեհաստանը և Վովկասը նոր մղում

տեղին յեղափոխական մարտին, և այժմ ներկայանում են իբրև երկու հնոցներ, ուր աւելի քան պետութեան այլ կէտերում, բորբոքում է ապստամբական կրակը: Գիւղացիները, բանւորական խմբեր, տէնօրիստները, կօմիտէներ — բոլորն էլ, շարկապաւած կամ անջատ եղանակով, նոյն երգն են երգում, բոլորն էլ նոյն պահանջներն են առաջադրում, պահանջներ հիմնական վերանորոգութեան և ոչ թէ աղերսանք կամ քաղաքական մուրացկանութեան իղձեր, այնքա՛ն ցանկալի միապետարանի հաւատարիմ ներկայացուցիչներին:

Եթէ կովկասեան նոր փոխաբքան ականջներ ունի, թող լաւ լսի այդ պահանջների բոլոր կէտերը, և գէթ շիտակութիւն ունենայ՝ զեկուցագրելու Պետերբուրգի իր հովանաւոր-բարեկամներին, թէ որքա՛ն բուռն են այդ պահանջները և ինչ աստիճանի հրամայական: Կովկասից զեկուցագիրներ շատ ստացւեցին մայրաքաղաքում: Զեկուցագրեր՝ ստայօդ և թունալից, զեկուցագրեր՝ à la Գօլիցին, հիմնւած ոչ թէ փաստերի, այլ նրանց հեղինակի հիւանդոտ և բորբոքւած երևակայութեան վրայ: Հետեւանքները ակներև են: Եւ թող այդ հանգամանքը լաւ դաս լինի յսոստումնաբեր՝ կոմսին, որը ուղարկւում է Կուրի հովիտը այնքա՛ն աղմկայոյզ մի ժամանակ... երբ ոչ միայն անհանգիստ տարրերը, այլ մինչև իսկ պաշտօնական ժ ա ն ի ք ն եր ու մ ճգմւած դուժմաներն ու ընկերութիւնները, նոյնիսկ քաղցից հալ ու մաշ եղած գուրիական գիւղացիները՝ յեղափոխական սօցիալիստական ծրագիրներ են առաջ մղում, պահանջելով Միապետութեան տապալում, Հիմնադիր ժողովի գումարում, հողերի համայնացում, և այլ բազմաթիւ բէֆօրմներ...

Երևի Վօրօնցօվ-Գաշկօվի շքապատը իրեն մխիթարում է այն յոյսով, որ մի քանի քաղցր զիջումներ անելով հայոց կաթողիկոսին կամ վրաց ազնւականութեան պարագլխին, փոխ-արքայական վստահութիւն արտայայտելով մահմետական բէգութեան — կարելի է մոռացնել տալ տարիների կսկիծն ու թալանը, շղթաներն ու հալածանքը: Կամ գուցէ նա մտածում է, որ Ստեֆանօվիչի տեղ Մելիքօվին Թիֆլիսի նահանգապետ նշանակելը, Նակաշիձէին տեղափոխելը, Գակելին գրաքննական կօմիտէի նախագահութիւնից հեռացնելը, մի քանի լրագիր թողարկելը, և կամ վերջապէս մի խ ո ռ հ ը դ ա կ ց ու թ ե ա ն գումարումը, յբաղկացած ազնւականութեան, քաղաքացիների և հոգևորականութեան ներկայացուցիչներից՝ բաւական է հանգցնելու սոսկալի հրդեհը, որ բռնկել է բոլոր մաքերն ու սրտերը, դադար տալու քաղաքական այն մեծ ալեկոծութեան, որի ցնցումից ուժգնօրէն երերւում է ցարերի գահը, որ ց'այժմ կարծւում էր անսասան և յաւիտենական...

Խորապէս սխալուում է նա:

Ամբոխային կուրուութիւնից քննական վերաբերմունքին անցած հասարակական միտքը՝ շնորհ և զիջումն էլ, որ ուզում է այժմ, այլ վերջնական ապահովութիւն իւր իրաւունքների, իր դիրքի և զարգացման: Այդ ապահովութիւնը գոյութիւն չունի: Միապետութիւնը ոչ միայն չէ տալիս ժողովուրդներին քաղաքական երաշխաւորութիւններ, այլ իր գոյութեամբ իսկ, նա հերքում է այդ օրինակ ապահովութեան երաշխաւորումը: Նա ասում է. «Ես քո տէրն եմ, դու իմ հպատակը,

ծառան, ստրուկը: Կը տամ երբ կամենամ, ինչպէս և ինչ կամենամ: Կ'առնեմ քեզանից երբ կ'ուզենամ, երբ սիրաս, քմահաճոյքս, շահս այդ պահանջի»: Եւ նա ոչ միայն ասում է այդ, այլև գործադրում:

Գոյն օրինակ անվստահելի և խարուսիկ պայմաններում՝ հպատակները նման են — թող ներքի այս համեմատութիւնը — իրաւազուրկ կնոջ, այս բառի վատթարագոյն իմաստով, որին կարելի է ուզած ժամանակը սիրաշահել, համբուրել, քամել նրանից բոլոր հաճոյքները և մի րոպէ յետոյ, երբ տիրապետողի քմահաճոյքը յագեցած է՝ վերաւորել, ծաղրի առարկայ դարձնել, զրկել, նոյնիսկ դուրս վաճել...

Եւ ուուսական միապետութեան ծիրանակիր պետերը իրենց գործակալների ամբողջ կազմով, որ կառավարութիւնն անունն ունի, վարում են հպատակ ժողովուրդների հետ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս փողաւոր տէրը վարձու կնոջ հետ: Ալէքսանդր Առաջին, երբ այդ ձեռնտու էր, համբուրեց, գրկեց, սիրաշահեց Փիններին, լեհերին և հայերին, իսկ Ալէքսանդր Երրորդ նրանց դուրս նետեց իր գրկից այնպէս, ինչպէս դուրս են նետում «ձանձրացնող» սիրուհիներին: Ալէքսանդր Երկրորդ, իր կայսերական «հանգստութեան» համար, սիրոյ համբոյրներ գրոշմեց ուուս գիւղացիութեան այտերին, իսկ նրա թոռը՝ Նիկօլայ Երկրորդ՝ վերաբերեց այդ «անձնէր» գեղեցկուհուն այնպէս, ինչպէս յագեցած շուտտոտ: Հրապարակ է գալիս օգոստոսափառի ուէ մանկալաւիկ — մի Պէլլէ. Հայոց եկեղեցին նրան թուում է վտանգաւոր, հակապետական պրօպագանդի քուրա: Եւ նա արքայի է տալիս այդ թոյլ, անօգնական «կնոջ», իր զինւորական կրուկներով... Նրան յաջորդում է Վօրօնցօվ-Գաշկօվ, որ նորից փորձում է իր գրկի մէջ առնել իրաւազուրկ «կնոջ», իր «նորաձե հաճոյքներին» այլ կերպ լրումն տալու համար: Եւ Պէլլէն ու Վօրօնցօվ հատ հատ չեն: Ահա Գօլիցին: Նրա «բէֆը» տալիս է խել աքսորել պատժել, բանտերի մէջ փտեցնել մարդոց: Ահա Բօբրիկօվ — նա «անհրաժեշտ» է գտնում ոչնչացնել ժողովրդական իրաւունքները, տակնուվրայ անել սահմանադրութիւնը, լստեսութեամբ հալումաշ անել երկիրը: Ահա Լեհաստանը՝ Մուրաւեօվների ճանկերում, Մոսկւան՝ Սերգէյի, Պետերբուրգը՝ Տրէպօլների ճիրաններում: Նրանք միապետական կապրիզների արտայայտութիւններ են, որոնք նախանձելի հետևողութեամբ միմեանց յաջորդում են և խաղում գահի հպատակ ժողովուրդների հետ այնպիսի սանձարձակ լրբութեամբ, որի նմանը ներելի, տանելի և թողարկելի է միմիայն բռնարաններում, գահերի ոտքերի տակ ճգմւած անբախտ երկրների մէջ...

Եւ ո՞վ է այն քաղաքական անհեռատեսը, որ պնդի թէ այժմեան «քաղցրախօս» Վօրօնցօվ-Գաշկօվ մի քանի ամսից յետոյ չի փոխի իր լեզուն, ինչպէս արեց Գօլիցին, չի ցանի արտասուք ու արիւն նոյն այն վայրերում, որոնց նա «մեղը ու կարագ» է խոստանում, և չի գոռայ՝ «լուսցեք, այլևս ոչ մի բողոք, ոչ մի ժողով, ոչ մի պահանջ», կամ թէ ինքը Նիկօլայ Երկրորդ, թեթեւացած եպսօնական և յեղափոխական հարւածներից՝ չի բանայ վեճեփնդութեան դարագլուխը՝ վերահաստատելու «միապետութեան անփոփոխելի սկզբունքները» — իբրև վերջնական պատասխան այն նորաշունչ հովերին, որոնք այնքա՛ն հաճոյքով օրօրել են Երիտասարդ-Ռուսաստանը...

Այդ երաշխաւորութիւնը, քաղաքական այդ լուրջ ապահովութիւնը բարձրագոյն հրովարտականների, փոխարքայական հեռագիրների, կամ միապետների յօժարակամ խոստումների մէջ չէ, ինչքան էլ հանդիսաւոր բնոյթ ունենան նրանք, այլ այն ստիպողական փոփոխութեան մէջ, որ ըմբոստ ժողովուրդը, թեւաւորած յեղափոխական տարրերով պիտի թելադրէ այժմեան կառավարութեան և հարկադրի նրան յետ քաշելը: Եւ գրա իրականացուցը տեղի կ'ունենայ այն օրը միայն, երբ գահերի բարձրութիւնից վայր կը գլորւի միապետական գաղափարը և նրա տեղ կը բազմի ժողովրդական կամքը, իբրև միակ վեհապետ, օրինական և խելացի...

... Կռիւր կը լինի անդադրում և յամառ: Փոքրիկ զինուորներն ու քաղաքական կարկատանները երբէք չեն կարող մարել բորբոքած հրդեհը: Յեղափոխական շունչը կը կայծէ նրան մինչև այն օրը, երբ գայիտան ու թագը կը դառնան մոռուցիչներ զարդ, Պետրո-Պաւլովսկիի տեղ հպարտօրէն կը բարձրանայ Ազատութեան արձանը, կայսերական ու փոխարքայական պալատները Պետերբուրգ, Վարշաւա և Թիֆլիս կը վերածւին ժողովրդական պարլամենտների:

Այդ օրը միայն զինագաղար կը լինի:

Է. ԱՎՆՈՒՆԻ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Տարիներ ու տարիներ ըլլածեան ենթակայ կովկասի ազգաբնակչութիւնը, վերջապէս, իրաւունք ստացաւ բանալ իր բերանը և թոթովել քաղաքական մի քանի ցանկութիւններ: Այդ քաղաքական թոթովանքը ազատ քաղաքացիների պատանական պահանջը չէ, արտասանած կատարեալ ազատութեան մէջ, այլ բարձրագոյն իշխանութիւնից զինուորներ սպասող ժողովրդի իղծը, սահմանափակած կառավարչական շրջանակներով:

Այդ սահմանափակումների մէջ էլ սակայն, արտախալը բն ազատութեան և իրաւունքի ծարաւ ազգաբնակչութեան անմիջական ցուանքն ու կարիքները: Պաշտօնական թոյլտուութեան համաձայն՝ այդ կարիքները արտայայտած են հասցեի, վրէժի և մահի տակաւնները՝ յատուկ պատգամաւորութեան միջոցով իսկ հայկականը՝ այն ժողովի միջոցով, որ կազմուեցաւ Չհայաստանի վարչերից եկած ներկայացուցիչներից, Թիֆլիսում: Ահա հասցեական քաղաքական ծրագրի կէտերը, որ փոխառուում ենք կովկասեան լրագիրներից:

- 1) Մտցնել Անդրկովկասում տեղական անդասակարգ ինքնավարութիւն լայն հիմունքներով, հիմնելով ա) ինքնավար մանր զեմստովային միութիւն, բ) գաւառական (առանց նահանգականի) զեմստովո, առանձնացնելով քաղաքային ինքնավարութիւնները իբրև առանձին միութիւններ և գ) մէկ Համասնդրկովկասեան զեմստովային ժողով, որը իրաւունք պիտի ունենայ օրէնքներ առաջարկելու և նախօրոք քննելու Անդրկովկասին վերաբերեալ բոլոր օրէնսդրութիւնները:
- 2) Մտցնել երգուեալների դատարան ընդհանուր դատաստութեան բոլոր գործերի համար, նոյն թւում նաև քաղաքական, կրօնական, պաշտօնավարական և մամուլի գործերի համար. մտցնել նոյնպէս ընտրեալ հաշտարար

դատաւորների հաստատութիւնը: Թոյլ տալ դատավարութիւնը հաշտարար դատաստանական հիմնարկութիւնների մէջ տեղական լեզուներով: Պարտադիր անել որ հայաշատ տեղերում դատաւորները և դատաստանական քննիչները գիտենան հայերէն լեզուն:

- 3) Ոչնչացնել դասակարգային առանձնացնող հումները: Հաւասարեցնել կանանց և տղամարդկանց իրաւունքները:
- 4) Ազատութիւն խօսքի, ժողովների, համախմբումների, գործադուլների և ընկերակցութիւնների: Կարգադրել որ մարդասիրական, քաղաքակրթական, հրատարակչական և ուրիշ կրթական հաստատութիւնները, որպէս և պարբերական հրատարակութիւնները հիմնեն և բացեն յայտարարական (եւօջնի) ճանապարհով: Ազատել տեղական լեզուներով հրատարակող ամէն տեսակ աշխատութիւնները գրաքննութիւնից և պատասխանատու անել մամուլը բացառապէս դատաստանի առջև:
- 5) Լեզուի ազատութիւն ժողովներում: Գործավարութիւն գիւղական հաստատութիւնների մէջ նաև գիւղական հասարակութիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ տեղական լեզուով:
- 6) Անձնաւորութեան և բնակարանի անձեռնմխելիութիւն: Ոչնչացնել անցաթղթի սխտեմը կայսրութեան սահմանների մէջ: Վերացնել վարչական պատիժներն ու սուգանքները և ոչնչացնել ուժեղացրած հսկողութիւնը: Վերացնել 1898 թ. հրատարակած ոստիկանական զեմստովային պահպանների օրէնքը, հիմնել նոր զեմստովային ոստիկանութիւն և ենթարկել այս ոստիկանութիւնը զեմստովոներին, իսկ քաղաքային ոստիկանութիւնը՝ բաղաձայններին:
- 7) Ընդհանուր, պարտադիր ձրի տարեկան ուսում: Իրականաբար ազատութիւն տալ մանաւոր նախաձեռնութեանը՝ բանալու յայտարարական ճանապարհով ամէն տեսակի և ամէն կարգի ուսումնարաններ և դպրոցական հաստատութիւններ: Մանակից անել հասարակական ուժերը պետական միջնակարգ և ստորին դպրոցների կառավարութեան գործին: Բանալ համալսարան Թիֆլիզում երկու սեռի անձանց համար, կովկասագիտութեան և տեղական լեզուների ամբիոններով, նաև բանալ բարձրագոյն մասնագիտական դպրոցներ Անդրկովկասում:
- 8) Պարտադիր անել որ տարրական դպրոցներում դասաւանդութիւնը հայ ծագում ունեցող մանուկների համար լինի հայերէն, աւանդելով և ուսուցիչները որպէս գլխաւոր առարկաներից մէկը: Լուրջ հիմունքների վրայ դնել հայոց կրօնի, հայոց լեզուի, գրականութեան և պատմութեան ուսուցումը պետական դպրոցներում ուրիշ գլխաւոր առարկաների հետ հաւասար սկզբունքներով:
- 9) Խղճի ազատութիւն: Վերացնել բոլոր դաւանական և կրօնական սահմանափակումները: Ազատութիւն տալ երգելու մայրենի լեզուով բոլոր պետական և հասարակական հաստատութիւնների մէջ:
- 10) Վերականգնել ինքնավար հայկական եկեղեցու իրաւունքները, վերցնելով բոլոր սահմանափակումներն ու խօջնդոտները, մանաւանդ՝ ա) հայոց եկեղեցու կալուածքները, կուլտուրական-կրթական և բարեգործական հաստատութիւնները կառավարելու գործում, բ) Էջմիածնի սինօդի անդամների, թեմական առաջնորդների, յաջորդների և ուրիշ հոգևոր վարչական պաշտօնեաների համայնական ընտրութեան գործում, և գ) թէ ուսումնական թեմերի և թէ ամենայն հայոց շոգևոր-ազ

գային ժողովները պարբերաբար գումարելու գործում:

11) Վերադարձնել Հայկական եկեղեցուն նրա ծխական դպրոցները և կալուածքները, վերացնելով 1884-ից մինչև 1903 թ բոլոր օրէնքներն ու կարգադրութիւնները, որոնք վերաբերում են թէ ծխական դպրոցներին և թէ այդ դպրոցների և հայոց վանքերի, եկեղեցիների և հոգևոր դպրոցների կալուածքներին:

12) Հիմնել Վովկասում հայ կաթօղիկական թեմ թեմական առաջնորդով, հայազգի և հայ-կաթօղիկ եպիսկոպոսով:

13) Մտցնել պրոգրեսիւ եկամտային հարկատուութիւն, ոչնչացնելով առաջնակարգ անհրաժեշտ իրերից առնուող անուղղակի հարկերը:

14) Բարեօրէլ բանւորական աշխատանքի պայմանները, կանոնաւորելով օրէնսդրական ճանապարհով բանւորական օրաժամը և վերացնելով բանւորական միութիւնների ու ընկերակցութիւնների կազմակերպութեանը խանգարող սահմանափակումները:

15) Պարտադիր անել որ միւլքադարական և ժամանակաւորակէս—պարտաւորած գիւղացիների հողաբաժինները (նադէ) ետ գնեն ամբողջ համայնքների կողմից գանձարանի աջակցութեամբ, Ռուսաստանի ներքին նահանգների հետ համահաւասար հիմունքներով: Աջակցել որ գիւղական հասարակութիւնները կարողանան ետ գնել իրենց հողաբաժիններից դուրս գտնուող այն մասնաւոր կալուածատիրական հողերը, որոնցից նրանք շարունակ օգտուում են, և պարտաւորեցնել որ գիւղացիական բանկը տայ նրանց այդ նպատակի համար փոխառութիւններ:

16) Թոյլ տալ մասնաւոր կրեդիտային հաստատութիւններին գործողութիւններ անել գիւղացիական հողերի յետգնման վերաբերեալ:

17) Նախագաս իրաւունք տալ տեղական սակաւահող և անհող գիւղացիներին բնակելու ազատ արքունի հողերի վրա Անդրկովկասի սահմաններում: Գիւրութիւններ տալ գիւղական ազգաբնակութեանը օգտելու անտառներից, դաշտակներից և արօտատեղիներից:

18) Վերցնել ուսուց հպատակութիւնը ընդունած թիւրքահայ գաղթականներին վերաբերեալ սահմանափակիչ և բացառիկ օրէնսդրութիւններն ու կառավարչական կարգադրութիւնները և տալ նրանց ուրիշ հպատակների հետ հաւասար իրաւունք հողաբաժիններ ստանալու Անդրկովկասի սահմաններում:

19) Հայ զինւորների ծառայելը խաղաղ ժամանակ Վովկասի սահմաններում:

20) Վերադարձնել վարչական իշխանութեամբ արտօրած հայերին և ներում շնորհել բաղաբական և կրօնական գործերի համար տուժող բոլոր անձերին:

Այս բոլոր բարեօրումները իրագործելու համար անհրաժեշտ է հրաւիրել համառուսական ներկայացուցչական ժողով ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի և գաղանի ձայնատուութեան սկզբունքներով, տարով հայ ժողովրդին իրաւունք մասնակցելու այդ ժողովին Ռուսաստանի ներքին նահանգների հետ համահաւասար հիմունքներով:

Վրացիների և մահմադականների խնդրի կետերը առաջ կը բերենք միւս անգամ և կ'աշխատենք վերադառնալ այդ հարցին մի բանի դիտարկութիւններով:

Առայժմ մի նկատողութիւն: Որ ուսուց կառավարութեանը յաջողել է արդէն խորամաստ բանալ մասնաւորակէս հայ և մահմադական ժողո-

վուրդների միջև, — դրան ապացոյց Բազուի և Նախիջևանի արիւնտ դէպքերը և այն երկուստեք անկատահարութիւնը, որ տիրում է ամբողջ Անդրկովկասում: որ այդ յաջողութիւնը աւելի ևս պիտի գրգռի միապետութեան եռանդը և Վօրօնյով-Վաշլովը կոչւած է ինչերու մի նոր Շաքիր-փաշա, որը նայնպէս ուղարկեց «բարենորոգումների և խաղաղացման» սուսքելութեամբ—նշանները արդէն երևում են, նայն իսկ մի այնպիսի չէզոք կետում, ինչպէս է Թիֆլիսը:

Այսպիսով շնորհիւ բռնապետութեան, Վովկասը ներկայանում է ամբողջ աշխարհի առջև իբր մի վայր, ուր ազգայնական հակառակութիւնները ստացել են ծայրայեղ սուր կերպարանք և ուր իբր թէ խօսք էլ չի կարող լինել այն ինքնավարութեան մասին, որին ձգտում է Վովկասը:

Վովկասի ժողովուրդները չէ թէ այս ստնձգութիւնների դէմ ոչինչ չեն անում,—չէ, բայց կառավարութեան այս սխտէմտիկ և յամու եռանդի հանդէպ բաւական չէ մղկիթներ այցելելը, հոգեհանդիսներին մասնակցելը, Համբարշտութեան գաղափարը պէտք է դուրս գայ խօսքի, քարոզի սահմանից և մարմնանայ որս ձեռնարկների մէջ և դրա համար առիթներ ներկայանում են ոչ միայն յեղափոխական կուսակցութիւններին, այլ և նրանց, որոնք «լեզու» հողից իջնել չեն սիրում: Այդ տեսակ պատեհ առիթ էր «պահանջների» մշակելու ինդիքը: Եթե ազգի ներկայացուցիչներ հաւաքւած հայ, վրացի և թիւրք ինտելիգենտները պարտաւոր էին ոչ թէ այս կամ այն ազգի պահանջները առանձին դնել և որանով աւելի ևս շեշտել կովկասեան ազգերի ձգտումների այլապետութիւնը,—մի բան, որ ամէն տեսակէտից հաճելի է կառավարութեանը, այլ համախաբւած՝ ներկայացնել միայն մի պահանջ՝ Վովկասի պահանջը:

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր
Խ Ա Ր Ի Ե Ր Դ Ի Շ Ր Ջ Ա Ն Ի
(Շարունակ. № 4-ի և վերջ)

Քաղաք վերադառնալով՝ իր տեղեկագիրը ներկայացուց կառավարութեան, պահանջելով պէտք եղած բռնի զօրութիւնը գերի կոյսերը ետ բերելու համար, բայց այս ճշմարտութիւնը, որ դառն էր քիւրդերուն և անոնց պաշտպաններուն, նոր աղէտի մը պատճառ եղաւ դժբախտ Նադրի պէյի, որ ամբաստանեցաւ իբր թէ քիւրդերէն դրամ առած ըլլար: Ասկէ ծագում առաւ իր և կուսակալին միջև խնդիր մը որ վերջացաւ Նադրի պէյի արտոբայրը խորքերը փոխադրելով: Մէզէրէ հաստատուելէ ետք, իր ընտանիքին պէտքերուն հասնելու համար, սկսաւ փաստաբանութեամբ պարապիլ և քիչ ատենէան մէջ իր հիմունքեամբ, ուղղամտութեամբ ու արդարասիրութեամբ գրաւեց բոլոր ժողովրդի սիրտը:

Արդէն խօսեցանք թէ հայերու վերջին դատավարութեան ի՛նչ ուղղամտութիւն և ճշմարտախօսի կորով ցոյց տուաւ, առարկայ ըլլալով կարգ մը մոլեռանդ և իր պաշտպանողական ճառին մէջ իր արդար զայրոյթին ենթարկւած պաշտօնեաներու քինախնդրութեան: Օրինակի համար արգիլեցաւ իրեն որ չտեսնուի հոգակաւոր Փուատ փաշայի վերջերս քստրուած գաւկիին՝ Մուհամմետ Ալի պէյի հետ: Նադրի պէյ մերժեց այս անհարկի արգելքը և փոքր սուլթանի բռնապետական այս քմահաճոյքը, քանի որ Մուհամմետ Ալի պէյ յարաբերութենէ արգելած չէր օրէնքով: Մուհամմետ Ալի պէյի մասին արդէն այս գրութեան կից իր բարեկամներէն մէկուն կողմէն գրւած առանձին գրութիւն մը կը զրկենք, որ իր նշանակելի շահագրգռութիւնն ունի, պարունա-

կելով կարգ մը խիստ հետաքրքրական և վաւերական իրողութիւններ պալատին շուրջէն և հռչակաւոր ֆուսա փաշայի նախորդ անցերէն:

Ասկէ մտաւորապէս երկու ամիս առաջ խուզարկութեան ենթարկւեցան Նազրի պէյ, Ալի պէյ և Էօմէր Խայրի էֆէնտիները: Նազրի պէյի տունէն առնւած էր միայն ասեղնագործութիւն մը, որուն վրայ նշանակւած էր, Ֆրանսերէն լեզուով Ֆրանսիական հանրապետութեան նշանաբանը՝ «Ազատութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն»: Ալի պէյի սենեակէն առնւած էր լուսանկարներու կրուպ մը, որոնց մէջ կը գտնուէին՝ սուլթան Ճէմալի, սուլթան Մուրատի, Ալի Սուլալիի, Միտհաթ փաշայի, Ճէվտէթ էֆէնտիի և ուրիշ կարգ մը նշանաւոր թիւրք հայրենասէրներու և անձնաւորութեանց պատկերներ: Էօմէր Խայրի էֆէնտիի սենեակէն ալ ձեռք բերւած էր յուշատետր մը, ուր կը գտնուէին եղբր ասկէ անկէ հաւաքւած կարգ մը ոտանաւորներ, որոնց շարքին մէջ կայ եղբր նաև ասկէ 35-40 տարի առաջ Ջիա փաշայի անձանօթ անձի մը ուղղւած մէկ երկու գրութիւնները, որոնցով կ'ընդդիմախօսէ եղբր կայսերական գերդաստանին մեծ է մեծ ժառանգական իշխանութեան փոխանցման: Ըստնք անմիջապէս թէ, Էօմէր Խայրի էֆէնտի 35-36 տարեկան իւլէմա մըն է, զաւակ նշանաւոր Խօճա Նուսուհի էֆէնտիի, որ սուլթան Մեճիտի օրով, իր հայրենիքի սիրուն, երկու անգամ պըսորման դատապարտւած է: Էօմէր Խայրի իր հօրը Ճշմարիտ դատախարակութեամբը սնած՝ կարող իւլէմա մըն է՝ ունենալով բանաստեղծական և գրագիտական կարողութիւն, ինչպէս նաև իմաստասիրող մտքի մը յատկութիւնները: Ասկէ երեք տարի առաջ Պոլսոյ մէջ հետեւեալ խօսքը կ'ըսէ. «Փէսագա չալըջան խաֆիյէլերի էօլտիւրմէք շէրան լազըմ տըր» (խուզարկութիւն սերմանող լրտեսները սպաննել, ըստ շէրիաթի, հարկաւոր է), որուն վրայ անմիջապէս կ'աքսորուի Խարբերդ, առանց ամսականի, առանց քննութեան, որովհետև արքայական գերդաստանը այս սերնդին դէշ աչքով կը նայի, նկատի ունենալով Պոլսոյ և Անատօլիի մէջ Խօճա Նուսուհի էֆէնտիին և իր տան ազդեցութիւնն ու համակրանքը: Բայց քանի մ'ամիս ետքը Խարբերդէն դէպի Աովկաս կը յաջողի փախել, ուր այնտեղի իսլամները Աովկասի օսմանեան դեսպան Մուսա փաշա զատէ Պէքիր պէյի միջոցով հանրագիր մը կ'ուղղեն կայսեր, Էօմէր էֆէնտիի ներուժը խնդրող:

Ձայն ձուն չ'եղբր: Յրապիզօնի վախճանեալ նախորդ կուսակալ Գադրի պէյի միջոցով նոր խնդրագիր մը կը ներկայացուի, որուն հետեւանքով Էօմէր էֆէնտի ընդ հսկողութեամբ Պոլիս կը տարուի և ուղղակի ոստիկանութեան դրան բանա կը ղօկուի, հոնկէ նորէն՝ առանց ամսականի խեղճ ու թշուառ կը ղօկուի Խարբերդ: Արդ Նազրի պէյ, Մուհամմէտ Ալի պէյ և Էօմէր էֆէնտի գաղտնի հարցաքննութեան ենթարկւեցան, եղած խուզարկութիւններէն ետք, կուսակալ Հասան փաշայի նախագահութեամբ կազմւած ատենի մ'առջև, ուր գատըն (դատաւոր) իբրև հարցաքննիչ և մէքթուպճին քարտուղար նշանակւած էր: Այս երեքն ալ կ'ամբաստանուէին իբրև կայսեր դէմ գէշ լեզու գործածողներ, նախորդ կուսակալ Ռէուֆ պէյի, ատոր հօրեղբոր Հագգը պէյի Պոլիս տւած մէկ գաղտնի ինպարնամէի հետեւանքով: Աերջապէս նախնական հարցաքննութիւնէն ետք՝ թղթերը դատարանին յանձնուեցան:

Վ'ըսէր թէ խուզարկութիւնները տեղի ունեցած էին՝ յատկապէս Պոլիսէն հասած մասնաւոր իրատէի մը վրայ, ինչպէս որ օրը օրին ասկէ կը հարդրուէին եղած քննութեան արդիւնքը Պոլիս, նոյպէս հեռագրով: Երեքն ալ բանտարկւեցան, ըսել է նորէն մասնաւոր իրատէի մը համաձայն: Նախնական եղեռնադատ ատենը՝ լսեղէ ետք ամէն ազգէ 15-է աւելի վկաներ, որոնք ամէնքն ալ առանց բացառութեան ի նպաստ ամբաստանեալներու վկայեցին՝ Նազրի պէյ և Ալի պէյ վեցական ամսուան, իսկ Էօմէր էֆ. Չտարւան բանտարկութեան դատապարտուեցան: Միմիայն ծանօթ ինպարնամէին հեղինակ Հագգըն էր, որ գէշ կերպով վկայեց, որուն վկայութիւն ալ ըստ օրինի արժէք չ'ունի արդէն: Հագգըն ասկէ առաջ Ռէուֆ պէյի տունը ապրող պորտաբոյծ մըն էր, երբ կուսակալը պաշտօնանկ եղաւ, մնաց հոս 2 1/2 ոսկի ամսականովը իբրև կուսակալութեան թարգման, բայց ասդին անդին շատ պարտք ունէր, չէր կրնար ապրիլ, ուստի այսպիսի ստոր միջոցի մը դիմելով՝ կը խորհէր պաշտօն մը ապահովել: Եւ արդէն քիչ ատենէն փախաւ ասկէ՝ ժողովուրդը կեղծքիւ և ութսուն ոսկիէն աւելի անվճար պարտք թողելէ ետք, խեղճ արհեստաւորներու պահանջը:

Դատապարտեալները այս անարգար վճռոյն դէմ բողոքեցին, դիմելով վերաքննիչ ատենին: Սակայն իմացուցաւ ստուգօրէն թէ բարձրագոյն հրաման մը կը յանձնարարէր վերաքննիչ ատենին՝ վաւերացնել նախնական դատարանի վճիռը: Հետեւաբար վերաքննիչ ատենը՝ հնազանդելէ զատ բան մը չ'կրցաւ ընել: Այսպէս, առանց վկայի, առանց ապացոյցի՝ դատապարտուեցան երեք կարևոր թիւրք աքսորեալներ, որոնց իբր թէ զօրկանքն ու հեռաւոր գաւառներու մէջ տառապանքը հերիք չ'ըլլալին: Բռնապետութեան առջև խտիր չ'կայ ո՛չ հայուն, ո՛չ թիւրքին. թշնամին հասարակաց է, արիւնոտ թաթը կը ծանրանայ ամէնուն ալ ուսին վրայ: Թոյլ բողոքները արդիւնք չ'ունին և չ'ունեցան դժբախտաբար, արեան դէմ արիւն, ակուայի դէմ ակուայ, ահա փրկութեան նշանաբանը:

Որովհետև, ինչպէս, կը տեսնուի, Նազրի պէյ կը դատապարտուի՝ լոկ Ֆրանսական հանրապետութեան նշանաբանը իր տունը կախած ըլլալուն համար, երբ, տարօրինակ բան, դատաւճիռին մէջ այս մասին խօսք մը անգամ ըսւած չ'է, այլևս մարդ չ'ի ցիտեր՝ դատաւորները ինչ յանցանք վերագրած են անոր. միայն սա ստոյգ է թէ, տխմար ճարտարամտութեամբ մը դատարանը զգուշացած է Ֆրանսական նշանաբանին խօսքն ընել իր վճռագրին մէջ: Ալի պէյ կը դատապարտուի մէկ քանի լուսանկարներու համար՝ որոնք իհարկէ թիւրքարտեալներու լուսանկարներ չ'էին. սա ստոյգ է թէ իր հօրը զաւակն ըլլալը միայն յանցանք սեպւած ըլլալու է, բաւական է որ այդ հայրը ժամանակին Պոլսոյ ջարդերու ատեն արիւնոտ խարոյկահանդէսին մասնակցած չ'է և հայեր ու քրիստոնեաներ ազատած է: Էօմէր էֆէնտի կը դատապարտուի լոկ իր տետրակին մէջ ուրիշ անձի մը մէկ քանի վնասակար սեպւած տողերն ունեցած ըլլալուն համար, որոնց մասին նոյնիսկ օսմանեան օրինագիրը առանձին պատիժ մը չ'ի սահմաներ:

Այսպէս հայ թէ թիւրք բոլոր ազնիւ և կարևոր անձնաւորութիւնները՝ ոմանք կախազանի վրայ, ոմանք բանտերու, ոմանք աքսորավայրերու մէջ մաս մաս կը կոտորուին, կը փճանան: Կը մնան միայն ազատ և յար-

դւած՝ վատերը, մատնիչները, լրտեսները, չարագործները՝
 փառաբանելու համար մեծ ոճրագործը, կարմիր Գազանը:
 Ե՞րբ պիտի հնչէ «մահ մատնիչներուն և արիւնկղակ
 Գազանին» փրկութեան աղաղակը:

ՆԱՄԱԿ ՊԱՐՍԿԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՅ

Սալմաստ, 20 մարտի

Երբ հեռագիրը գուժեց անզուգական Քրիստափոր
 Միքայէլեանի անակնկալ մահը Սօֆիայում, խորին
 ափսոսանք և դառն կսկիծ տիրեց ամբողջ Սալմաստի
 հայութեան: Ի յիշատակ մեծ յեղափոխականի՝ մարտի
 17-ին կատարեց հոգեհանգիստ:

Գեռ վաղ առաւօտեանից՝ խուռն բազմութիւնը հայա-
 բնակ դիւղերից սկսեց հաւաքել Ղալսասար, ուր տեղի
 պիտի ունենար հոգեհանգիստը: Հաւաքել էր մի այն-
 պիսի երկսեռ մեծ բազմութիւն, որ չէր տեսնած Սալ-
 մաստում ոչ մի ժամանակ՝ ո՛չ հանդէսի, ո՛չ հոգեհան-
 գստի, ո՛չ ներկայացման...

Ընդարձակ դահլիճում պատրաստած էր դիասեդան,
 որի վրայ դրած էին պսակներ հետեւեալներին:—Մինա-
 րէթի հօմիտէից, Ծառաստանի ենթակօմիտէից, Հայ-
 դուկներից, «Գօլջեան» խմբից, «Արբակ» խմբից, «Ջարե-
 ւանդ» խմբից, «Հարաւուլ» խմբից, «Բարդուղիմէոս» խմբ-
 բից, «Ձէյթունիկ» խմբից, «Տարածող» խմբից, «Լեւոն»
 խմբից, «Արշալոյս» խմբից, «Քրիստափոր կանանց» խմբից,
 «Ձօլ» խմբից, «Անդրանիկ» խմբից, «Մուշեղ» խմբից,
 «Խարիսխ» խմբից, «Դերիկ» խմբից, «Կարօ» խմբից, Մահ-
 լամի հասարակութիւնից, Ղալսասարի «Արծրունի» գրա-
 դարան-ընկերութիւնից, «Բաֆֆի» կանանց բարեգործ.
 ընկերութիւնից, Սալմաստի ուսուցչական խմբից, Մահ-
 լամի ուսուցչական խմբից, Ղալսասարի Հայկազեան դպրո-
 ցից, Սառնայի երիտասարդներից, Եղբ. Մանասէրեան-
 ներից, Ղալսասարի վաճառականներից, Եղբ. Բուզաղեան-
 ներից, Քիպրիտեաններից, Յովհաննէս Պետրոսեանից,
 Յ. Առաքելեանից:

Ժամի 10-ին թափորը շարժեց դէպի եկեղեցի:
 Առաջից գնում էին Ղալսասարի և Փայաջուկի դպրոցի
 աշակերտ-աշակերտուհիները իրենց ուսուցիչներին հետ:
 Մի խումբ հայդուկներ կարգով շարւած՝ տանում էին
 պսակները, իսկ նրանց ուղիղ մէջտեղը կանգնած մի
 հայդուկ՝ տանում էր հանգուցեալի մեծագիր նկարը՝
 ամփոփած սև շրջանակի մէջ: Յետեւից մի այլ հայդուկ
 տանում էր Գաշնակցութեան դրօշակը սև եզրով, որի
 վրայ աչքի էին ընկնում «դէճժ, վրէժ» բառերը: Ապա
 գնում էր հոգեւորական դասը. ժողովուրդը գլխաբաց և
 թախծապատ դէմքով քայլում էր յետևից: Ժամերգու-
 թիւնը աւարտելուց յետոյ, կատարեց հոգեհանգիստը
 բակում, որովհետև խուռն բազմութիւնը անկարող էր
 տեղաւորել եկեղեցու մէջ:

Հոգեհանգստից յետոյ, ժողովուրդը դիմեց դէպի
 թատերասրահը, ուր կատարեց սգահանդէս: Ժողովորդի
 մի մասը, շատութեան պատճառով, տեղ չկարողացաւ
 գտնել դահլիճում, ուստի մնաց բակում: Հանդէսը սկսեց
 «Մեր հայրենիք»-ով ձառեր խօսեցին Մաշտոց վ. Փա-
 փաղեան և ուրիշները: Պ. Պետրոսեանը արտասանեց
 մի ինքնուրոյն ոտանաւոր: Խօսեց Քրիստափորի յեղա-

փոխական, գրական և հասարակական գործունէութեան
 մասին: Մաշտոց վարդապետը իր ճառի վերջում առա-
 ջարկեց Ղալսասարի հասարակութեան նոյն գիւղի դպ-
 րոցում մի որդեգիր պահել ի յիշատակ Միքայէլեանի
 որը և հաճութեամբ ընդունեց Ղալսասարի ինքնի կողմից:
 Ժամը 2-ին հանդէսը վերջացաւ:

ՅԵՂԱՓՈՒՍԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍԱՆ

Կ Ո Չ

Երեսուն տարուց ի վեր Ռուսաստանում կատարուող անց-
 քերը անա վեց տարի է, ընդունել են այնպիսի մը կատարի
 կերպարանք, որը յուզում է ամբողջ մարդկութեան զիտակ-
 ցութիւնը:

Այժմ ակներև է, որ ցարի ընծիմը—յօժարեալամ՝ բռնի և
 ոճրագործ—պատճառ է ոչ միայն Ռուսաստանի կրօնտեսան,
 այլև մշտական վտանգ է ըրողը քաղաքակիւրճ ժողովուրդ-
 ների համար:

Ֆրանսիան կապած է ռուս ժողովուրդի հետ պարտա-
 տրութիւններով և շահերով: Նրա համար կարևոր է, որ
 քաղաքակրթութեան ու ազատութեան դատը յարմարակէ
 Ռուսաստանում և նա պարտաւոր է, ինչ մարդկութեան և
 թէ իր առջև, օգնութեան ձեռք մեկնել ցարի հպատակ-
 ներին,—ուսներին, ֆինլանդացիներին, լեհերին, հրեաներին,
 մալթրօսներին, հայերին, վրացիներին, լիւրքերին, բու-
 ռիատներին, ինդոսներին, դուխոսներին, շտեյնբերգս-
 ներին, որոնք կուտն են ազատութեան համար, մարդու,
 քաղաքացու իրաւունքների համար:

Ֆրանսիան պարտաւոր է այդ անել. պէտք է որ նա
 կարողանայ կատարել այդ: Իսկ կարողանալու համար՝
 հարկաւոր է տեղեակ լինել: Անհրաժեշտ է, որ մեր երկրում
 տեղեակ լինեն ռուսական գործերին, ծանօթ լինեն ռուս և
 լծակից ժողովուրդների կարծիքներին:

Եթէ ցարիզմը պատրաստում է մի նոր յուճարի 22,
 անհրաժեշտ է, որ Ֆրանսիայում տեղեակ լինեն դրան, և
 մենք անկախ լինենք ռուս կառավարութիւնից՝ նրա ռիւ-
 մերը իմանալու գործում:

Ռուսական գործերի հետ ժամանակին ծանօթանալու
 համար մի քանի ֆրանսիացի քաղաքացիներ, երկու սեռից,
 որոշեցին ստեղծել մի տեղեկատու կենտրոն և մի բարոյական
 և դրական յեմակէտ նրանց համար, որոնք կուտն են Ռու-
 սաստանում՝ յամեն իրաւունքի: Այսպիսով Ֆրանսիական
 շանքերը յօգուտ ռուս ժողովուրդի՝ չեն կորչի և չեն ցրվի,
 այլ կը կազմեն մի փունջ, մի ամբողջութիւն:

Այդ կենտրոնը, այդ յեմակէտը անանում է «Ռուս և
 լծակից ժողովուրդների բարեկամների ընկերութիւն»:

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՕՄԻՏԷ.

ԱՆՍՏՈԼ ՔՐԵՆՍ	Դ-Բ ՌԵՇԼԲ
ՏԻԿԻՆ ՄԵՆՍԻՆ-ԴՕՐԵՆ	Ժ. Պ. ԼԵՆԳԼՈՒԷ
ՏԻԿԻՆ ՊՄԵՇԼԲԻ	ՊՕԼ ՄԵՆՍԻՆ ԴՕՐԵՆ
ՏԻԿԻՆ Ե. ԷՄԻԼ ՋՕԼԱ	ՊՕԼ ՄԵՕՐԻՍ
Դ-Բ ՕԳԻՒՍ ԲՈՐԿԱ	ԿԻՒՍՏԵԻ ՄԻՐԲՕ
ԵԻԺԵՆ ԿԱՐԻԵՐ	ՊՕԼ ՊԵՆԼԵՎԷ
ԱՆԴՐԵ ՇԻՎԵՐՅՈՒՆ	ԺԱՆ ՊՄԵՇԼԲԻ
ԱՐՄԵՆԴ ԴԻՎՕ	Շ. ՍԵՆՏՐՈՒՍ
ՏԻԿԻՆ Կ. ՔԼԱՄՄԻՐԻՕՆ	ՏԻԿԻՆ ՍԵՎԵՐԻՆ
Տ. և Պ. ԼՈՒԻ ՀԱՍԷ	ՍՏԵՅՍԼԵՆ

Ընկերութեան խորհուրդ՝ Ա. ԿԼԵՄԵՆՍՕ
 Գանձապահ՝ Ե. ՍԵՇ
 Ընդհանուր քարտուղար՝ ՊԻԵՐ ԲԻԼԻ
 Օգնական քարտուղար՝ ԱՆԴՐԵ ՄԵՆՏԵՐ

«Ազատագրութեան Միութեան» Ծրագիրը

(Թղթակցութիւն Կովկասից)

Թիֆլիս, 23 ապրիլի

Այս նամակով ուզում ենք խօսել քաղաքական կուսակցութիւններից մէկի մասին, որին երևի վիճակած է մօտիկ ապագայում կարևոր դեր կատարել և առանց արին թափելու՝ տէր դառնալ իրերի վիճակին: Դա այսպէս կոչւած՝ ուսու դէմ է ցնեբրի կամ լիբերալների կուսակցութիւնն է, որ կապած է արտասահմանում Ստրուվէի խմբագրութեամբ հրատարակուող «Օսվոբոժդենիէ» (Ազատագրութիւն) լրագրի հետ և որ յայտնի է «Ազատագրութեան Միութիւն» անունով: Իրեն նպատակ դնելով ուսակալարական սահմանադրութիւն Ռուսաստանում՝ այդ կուսակցութիւնը ձգտում է իր նպատակին հասնել ոչ թէ յեղափոխական ճանապարհներով, այլ կառավարութեան ներկայ ֆուկցիաները անգործութեան դատարարելով՝ դանազան կոչումների և շրջանների ինտելիգենտ տարրերի միութիւններ կազմել և դրանց գործադուլներով չէզոքացնել կառավարչական կարգադրութիւններն ու հիմնարկութիւնները, ինչպէս այդ արեցին բարձրագոյն դպրոցների պրօֆէսորները՝ որոշելով չլիբերալ պարապմունքները, եթէ սեպտեմբերին պետական կարգերը նոյնը կը լինին, ինչ որ այժմ: Պրօֆօզիւտան բժշկական համագումարին կայացրած որոշումը՝ չմասնակցել կառավարչական ոչ մի սանիտարական մասնախմբի՝ խօլերայի դէմ կուելու համար, քանի որ այդ մասնախմբերը կրում են կառավարչական և ոչ հասարակական բնաւորութիւն. նոյնանման միութիւններ և որոշումներ առաջ բերել ինտելիգենտ աշխատանքի այլ շրջաններում ևս ու այդպիսով ստիպել կառավարութեանը համաձայնելու և զիջումների անելու, — ահա նրա ծրագրած միջոցները:

Իր այդ նպատակին յաջող և շուտով հասնելու համար՝ կուսակցութիւնը լաւ գիտակցում է, որ հարկաւոր է նաև ուրիշ տարրերի գործակցութիւնը և այդ պատճառով աշխատում է իր ծրագրի մէջ նախատեսել դրանց պահանջներն և բաւարարութիւն սալ: Մի կողմից նա բանւորներին ու թժամեայ բանւորական օր է խոստանում և միւս կողմից միապետութեան ոչնչացման մասին խօսք չի ուզում անել և ընդունում է նրա գոյութիւնը՝ սահմանափակած իրաւունքներով: Մի կողմից միապետութեան միաձոյլ ամբողջութիւնն է ուզում պահպանել և միւս կողմից ճնշւած ազգերին լեզուի և նախնական ազգային կրթութեան ազատութիւն է խոստանում, որ ամփոփում է «տեղական լայն ինքնավարութիւն և կուլտուրական ինքնորոշման իրաւունք» բանաձևում: Պարզ երևում է ձգտումն՝ այս կամ այն կերպ գոհացնել դժգոհ տարրերին և միացնելով՝ տանել դէպի կուլտուրական թեմ: Այս ծրագիրը չգոհացնելով բոլոր դժգոհ տարրերին, գոհացնում է Ռուսաստանի բուրժուազիային և մասամբ էլ թագաւորական տանը, որը ամբողջապէս իր իրաւունքներից չզրկելու համար, գոհ կը լինի, իհարկէ, մնալ գահի վրայ, թէկուզ սահմանափակած իրաւունքներով: Եւ ահա մենք տեսնում ենք այդ կուսակցութիւնը կիսալեզու դրութեան մէջ այն աստիճան, որ նրա ծրագիրը նորերս հրատարակեց Պետերբուրգի «Նովոստի» լրագրում:

Թէ ինչ դիրք կարող են բռնել դէպի այդ կուսակ-

ցութիւնը Ռուսաստանում ներկայումս գոյութիւն ունեցող յեղափոխական և սօցիալիստական կուսակցութիւնները և խմբերը, — դա շատ լաւ արտայայտեց այն ժողովում, որ կայացաւ Թիֆլիսում, երէկ, ապրիլի 22-ին: Մի խումբ ինտելիգենտների նախաձեռնութեամբ գումարած այդ ժողովում «ազատագրութեան միութեան» կուսակցութեան մի յայտնի ներկայացուցիչ ծանօթացրեց իրենց հիմնական սկզբունքների հետ և առաջարկեց Թիֆլիսում ևս կազմել դրա մի ճիւղը, մի բիւրօ, որը կապ պահպանելով միւս տեղերի հետ՝ սկսի նոյն ուղղութեամբ գործել: Կարգացեց կուսակցութեան ծրագիրը: Մի շարք համակրական ճառերից յետոյ սկսեցին հետզհետէ քննադատութիւններ առաջ գալ, որոնք վերջում հասան շատ որոշ արտայայտութիւնների, ամբողջապէս դիմադրական ոգով ¹⁾:

Ծրագրի մէջ որոշակի նկատում էր յեղափոխական ոգու և ճնշւած ազգերի ազատ զարգացման երաշխաւորութեան բացակայութիւնը: Եւ քննադատութիւններն էլ դրանց շուրջն էին պտտուում: Խօսեցին գլխաւորապէս վրաց երկու կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներ՝ Սօցիալ-դեմօկրատների և Ինքնավարականների, ապա մի քանի հոգի էլ Հ. Յ. Գաշակցութեան անունից: Սօցիալ-դեմօկրատները կանգնած իրենց այն տեսակէտի վրայ, որ ամէն մի ինքնավարական պահանջ բուրժուական է և բաժանում է պրօլետարիատին ու նրա զանազան մասերի սերտ միութիւնը դժւարացնում, դիմադրում էին մի կողմից «Օսվոբոժդենիէ»-ի ծրագրին, իսկ միւս կողմից՝ իրենց ինտելիգենցիայի մի մասի ինքնավարական ձգտումներին: Վերջինների դէմ առանձնապէս բերում էին պատճառաբանութիւններ այն մտքով, որ վրացի ինքնավարականները իրենց քարտէզի մէջ զցել են օրինակ և Թիֆլիսը, որը պատմական իրաւունքով վրացիներինն է, իսկ իրապէս բնակւած է մեծ մասամբ հայերով, որոնք և ինքնավար Արաստանում մի իրաւազուրկ ժողովուրդ պիտի դառնան: Որ իբր թէ հայերի համար դա ոչ-ցանկալի պահանջ կը լինի, քանի որ հայերը միապաղաղ ազգաբնակչութիւն չլինելով և որոշ տեղերիտօրիա չունենալով, չեն կարող նոյնպէս ինքնավարութեան հարց դնել: «Ինքնավարականները» պնդում էին, որ վրացիների և հայերի հաշիւները զուտ ներքին, ընտանեկան են և որ երկու ժողովուրդները իրար հետ կարող են կարգադրել այդ հաշիւները, իսկ ընդհանուր թշնամու դէմ կարող են միանալ:

Գաշակցական երեք ճառախօսներ, մինը միւսին լրացնելով, պարզեցին, որ «Օսվոբոժդենիէ»-ի ծրագիրը, թէև արտայայտում է ուսու ինտելիգենցիայի բարի ցանկութիւնները մանր ազգութիւնների վերաբերմամբ, բայց այդ ցանկութիւնները միայն թղթի վրայ են և իրականութեան մէջ ոչ մի ապահովութիւն չեն ներկայացնում: Ամենազատ սահմանադրութիւն ունեցող երկրներում անգամ, փոքրիկ, հպատակ ժողովուրդները ազատ

1) Ժողովի սկզբում տեղի ունեցաւ մի միջադէպ: Նիստը դնիսակ էր եւ կողմնակի մարդիկ նարաւարութիւն չունէին ներկայ լինելու, թէկուզ միայն ունիւնորութեան համար: Բայց ահա հագիւ էր նախագահը իր բացման ժամը վերջացածէ ետ նախասենեակում լսեցին աղմուկներ եւ քիչ յետոյ հետաքրքրուողների բազմութիւնը ներս խուժեց: Ոմանց բերանից լսում էր բացակայուողութիւն. «Մենք ենք ապիելու այդ օրէնքներով, որոնց բացակայութիւնը է, միթէ մենք իրաւունք չունինք լսելու»: Կարմուսին խուտում է, միթէ մենք իրաւունք չունինք լսելու: Կարգադրեցնող հիւրերից խոստում առան, որ նրանք իրենց համազուտ կը պահեն, չեն խառնել ժողովին եւ թոյլ տան ներկայ լինելու եւ լսելու:

չեն ճնշուածներէն, եթէ նրանք օրէնսդրական իրաւունքով ապահոված ու իրենց երկրի սահմաններում ազատ ու ինքնավար չեն: Օրինակներ բերուեցին Անգլիայից, Գերմանիայից, Աւստրիայից: Վարելի՞ է ասել, թէ «Տայերը միապաղաղ ժողովուրդ չեն և տէրրիտօրիա չունին»... Դա միայն ուսուսաց կառավարութեան քմահաճոյ աղմուկն էր: Նիստրական բաժանման շտրօհը է, որ ոչ մի նահանգում Տայերը մեծամասնութիւն չեն կազմում: Եթէ չհաշկանդուենք կովկասեան արդի նահանգային բաժանումներով, այլ դրանից անկախ նայենք քարտէզին, կը տեսնենք, որ մի խոշոր տարածութիւն Վովկասում բնակեցրած է միապաղաղ Տայ ազգաբնակութեամբ, ուր նրանք 70-80 տոկոս են կազմում: Բայց չնայելով այդ հանգամանքին, Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը, որը իր կողմը ունի կովկասեան Տայ ժողովուրդի ճնշող մեծամասնութիւնը՝ տէրրիտօրիական ինքնավարութեան փոխարէն պահանջում է Ֆէդերատիվ ինքնավարութիւն, որպէս զի ոչ մի փոքրամասնութիւն ճնշման չ'ենթարկուի: Ֆէդերացիա կովկասեան ժողովուրդների մէջ կանտօնային սիստէմով, Ֆէդերացիա Ռուսաստանի զանազան մասերի մէջ: Ներկայումս վրացիները Գուրիայում և Տայերը Ղարսի, Ալեքսանդրօպօլի և մասամբ Երևանի շրջանում, ուր չէզոքացրած են կառավարական բոլոր հիմնարկութիւնները՝ դատարան, ոստիկանութիւն և լէյ՝ համարեա թէ ինքնավար են, և այս արդէն ապացոյց է, որ ժողովուրդը հասուն է և ընդունակ ինքնիրեն կառավարելու Ֆէդերատիվ սկզբունքով:

«Օսլոբօժենիէ»-ի ծրագրի պաշտպանը շատ ճշնեցցոյց տալ, թէ իրենց ծրագրում նախատեսւած են հպատակ ազգերի իրաւունքները, թէ սկզբնական քայլերը ամէնքի համար միևնոյն են: Ընելու, ընդհանուր և գլխաւոր նպատակին՝ միապետութեան կործանման հասնելուց յետոյ, արդէն ժողովուրդներին իրենց է մնում այնուհետև կարգադրել իրենց վիճակը և ծրագրի մէջ նոր յաւելումներ կամ փոփոխութիւններ անել:— Բայց համոզել անկարող եղաւ:

Վիճաբանութիւնը աւարտելուց յետոյ, դուրս եկան բոլոր այն տարրերը, որոնք չցանկացան միանալ այդ կազմակերպութեան, մնացին մի խումբ բուրժուա-ինտելեկտներ, որոնք և կազմեցին բիւրօ:

Այսպիսով մի առիթ ևս ներկայացաւ ցոյց տալու, որ ճնշուած ազգերը և մասնաւորապէս Վովկասը իրենց անյետաձգելի և ուրոյն պայմաններն ու պահանջներն ունին, որ տեղական ինքնավարութիւնը ներքին օրէնսդրական իրաւունքով, տնտեսական և կուլտուրական ազատ զարգացման պայմաններով,— մի անյետաձգելի պահանջ է, որ Վովկասի ժողովուրդը այդ բանը լաւ գիտէ և մտադիր չէ դարձնել միամիտ գտնել և տուժել: Եւ «Օսլոբօժենիէ»-ի յարգելի ներկայացուցիչը հեռացաւ թիֆլիսից լաւ գիտակցելով այդ:

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ն Ա Ի Ա Յ Ի Ն Պ Ա Տ Ե Ր Ա Չ Մ Ը

Վերջացաւ... Բալտեան նաւատորմն էլ ջնջուեց եւսօ-նացիների ձեռքով և Ռուսաստանի նաւային ուժը ընդմիշտ խորտակեց Ծայրագոյն Արեւելքում:

Բոլոր ուսուսական նաւերը, բացի մէկից, ոչնչացան կամ թշնամու ձեռքն ընկան և երեք հրամանատար ծովապետները—Րօժեստովենսկի, Ֆօլկերգամ ու Նեբօգասով—երեք հազար մարդկանցով գերի բռնեցին— այս է վերջին ծովային ճակատամարտի հետեանքը:

Այդ սոսկալի արկածի պատճառները նոյնն են, ինչ որ դիտուել են բոլոր նախորդ արկածներում,—ցարի զօրքը անդամալոյծ է՝ ծովի թէ ցամաքի վրայ, նաւերը վատ են, ծովապետները վատ են, ամբողջ ռազմական արեւստը վատ է, ստոր է ժամանակակից ռազմագիտութեան պահանջներից, վերջապէս՝ չկայ ոգևորութիւն ուս զինուորների մէջ, չկայ ռազմի անհրաժեշտ կրակը, որ այնպէս վառում է եւսօնացիներին...

Բալտեան նաւատորմն էլ ջարդուած... Մի անպատիւ պարտութիւն ևս այնքան ծանր ու նւաստացուցիչ պարտութիւններից յետոյ: Նէմէզիդան է, որ խրոխտ ու սպառնական կանգնած ցարի գլխին, իր դատաւիճիւն է արտասանում փտած ու անարգ բռնապետութեան դէմ, մահաւան անողոր դատաւիճիւնը: Էլ դարձ չկայ: Էլ վերջացան յաղթութեան շանսերը. այժմ մնում է ուս ինքնահաւան բռնապետութեանը՝ կամ անպատիւ խաղաղութիւն կնքել իր ոչնչութիւնը խոստովանելով կամ թէ շարունակել մարդկային արիւնոտ սպանդանոցները՝ առանց յուսոյ ունէ նշոյլի, ի փառս երկգլխեան «Տօր» արծի... Երկու դէպքումն էլ բռնակալութիւնը իր գերեզմանն է փորում:

Նոր պարտութիւնը նոր թափ է հաղորդում յեղափոխական շարժման և արդէն աճում է ներքին ազիտացիան: Երկչոտ օրինական մամուլն անգամ կատաղութեամբ մտրակում է բիւրօկրատական սիստէմի անընդունակութիւնը և պահանջում է ազգային ժողովի անմիջական գումարում: «Նօվօյէ Արէմիա»-ի պէս օրգաններն իսկ արձագանք են տալիս ազատամիտ կոչերին: Չզւանքն ու զայրոյթը աճում, տարածւում է և այլևս դժւար է վարձկան Բուլիգինների համար՝ քաշքշուկներով լռեցնել ժողովուրդների ապստամբող ձայնը, կանխել Յեղափոխութեան մօտեցող յորձանքը...

* * *

Լարւած, տենդային դրութիւնը յարատւում է: Ծայրագոյն Արեւելքի հրդեհը չէ միայն, որ մտածել է տալիս ժողովուրդներին, այլև նորանոր հրդեհների վտանգը: Դիւանագիտութիւնը, մարդկութեան այդ զազրելի պատուհասը, միշտ գործի վրայ է: Բազմատենչ ու փառատենչ վեհապետներ ու միւնիստրներ՝ պատրաստ են շնչին պատրւակներով հսկայական ընդհարումներ առաջացնել, պատրաստ են ցինիկ թեթեւամտութեամբ խաղալ ազգերի ճակատագրի հետ: Ի՞նչ է մի Ալիշէյմի, մի Բիւլօլի, մի Դելկասսէի համար տասնեակ հազարաւոր մարդկանց արիւնը... Միայն թէ անուն հանեն, յաւերժանան պատմութեան էջերում, գոռ յաղթանակի դափնիներ վաստակեն: Հերոսարտեան փառք...

Բարեբախտաբար, խաղաղ, անվտանգ ընթացք աւաւ Մարօկոյի հարցը: Մի վայրկեան նա փոթորիկ հանեց: Մի վայրկեան ստեղծեց ռազմական մթնոլորտ Արեւմտեան Եւրոպայում, որ յիշեցնում էր 1870-ի ահաւոր օրերը: Մեծամոլութեան ախտով բռնած Ֆրանսիական արտաքին գործերի միւնիստրը՝ ուզում է անպատճառ մեծ գործեր տեսնել, տարիներէից ի վեր նա

միշտ աւելի ու աւելի ամրապնդելով Ֆրանսիայի կապը Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Իտալիայի հետ՝ միեւնոյն ժամանակ գրգռել ընթացք էր բռնել Գերմանիայի նկատմամբ: Մարտկոյի խնդրում այդ գրգռումները հասան իրենց գագաթնակէտին: Մինիստր Դելկասսէ մշակում է արշաւանքի մի մեծ ծրագիր, կամ պաշտօնական լեզուով՝ «խաղաղ թափանցման» մի նախագիծ՝ Մարտկոյում, — և այդ անում է առանց բանակցելու Գերմանական կառավարութեան հետ, որը նոյնպէս ունի իր տնտեսական շահերն ու ծրագիրները Աֆրիկայի այդ անկիւնում: Գերմանիան տեսաւ այդ ընթացքի մէջ մի տեսակ արհամարհանք իր վերաբերութեամբ: Աւանդական հակառակորդութիւնը ուժգին բռնկեց: Գերմանական մամուլը կծու, թունաւոր լեզուով սկսեց յարձակումներ: Եւ իբրև «հազապին» ցատուկի թարգման՝ յախտեանական կոմիւ-վյօսութեօր վիչհելմ II մեծ դրդոցով ճանապարհ ընկաւ դէպի Մարտկոյ՝ շեշտելու համար սուլթանի առջև գերմանական հմայքն ու ազգեցութիւնը Ֆրանսիականի դիմաց:

Դող անցաւ Ֆրանսիայի և ամբողջ առաջագէմ մարդկութեան ջղերով: Մի երկրորդ պատերազմ՝ կը լինէր աղէտաբեր, մի կատաստրօֆ ընդհանուր քաղաքակրթութեան դատի համար: Ուստի և երկուստեք իրենց ամբողջ ուժով խօսեցին արմատական, խաղաղասէր մտքերը, սօցիալիստական մամուլը երկու երկրներում սկսեց Ֆրանսիայի և Գերմանիայի միջև սանձահարել ուղղմի հակումները: Դելկասսէի դէմ այնպիսի թափով յարձակումներ տեղացին Ֆրանսիական սօցիալիստների կողմից, որ մինիստրը հարկ համարեց ներկայացնել իր հրատարականը, որը, սակայն, յետ վերցւեց կարճ ժամանակից յետոյ: Դելկասսէ խելքի եկաւ, զգաց ահաւոր պատասխանատուութիւնը, յայտնեց, որ պատրաստ է պաշտօնական բանակցութեան դիմել Բերլինի հետ. — նրան հասկացրին հայրենիքի շատ փափուկ վիճակը, Ռուսաստանի սնանկութիւնը և «դաշնակցութեան» անյուսալիութիւնը և այլն, և այլն, մի շարք ծանրակշիռ նկատումներ, որոնք թելագրում են գաղիական քըլըրին՝ փոքր ինչ չափաւորել իր յաւակնութիւնները...

Մարտկոյի խնդիրը, այնուամենայնիւ, դեռ ունի կնճիռներ և գուցէ նոր ու աւելի դառն անակնկալներ նետէ հրապարակ:

Լուճ են շարունակ խիզախ հոգիներ, որոնք ահաւոր, ցնցող գործողութիւններով թարգման են լինում դարերով ամբարած վրէժի ու ցատուկի: Նրանք իրենց յատուկ տեղն ունին ազատագրական մարտի կրկեսում, նրանց գործերը գաղիս են լրացնելու մասսային զինւած ու անզէն շարժումները, գաղիս են խրախուսելու, ամրապնդելու ժողովրդական միահամուռ շիզը:

Այդ հերոսական դէմքերից մէկն է նորերս Մօսկւայում կախաղան հանւած՝ սօցիալիստ յեղափոխական կուսակցութեան զինւոր՝ Ալալիա եփ, որ ներկայ տարւայ փետրուարի 4-ին Մօսկւայում ուժմբի հարւածով կտորկտոր արեց մեծ իշխան Սերգէյ Ալեքսանդրովիչին: Մէկն էլ աւելացաւ Բալմաշոյնների ու Սազոնովների փայլուն պլէադին, որ աշխարհի հիացմունքն է շարժում, որ պատիւ է բերում ուսու ժողովրդին և սօցիալիստ յեղափոխական կուսակցութեանը: Մեն չենք բնորոշի այդ սքանչելի դէմքը, այլ միայն կը բերենք մի քանի կտորներ նրա մի նամակից ու դատաւորների առջև արտասանած ճառից: Գրանք լաւագոյն վկայութիւններ են հերոսի անձի ու գործի վսեմութեան:

Ահա «Ենկերներին» ուղղած նրա նամակը, որ հրատարակւած է «Ինքնակրթութեան» օրաթի մէջ.

Իմ սիրելի բարեկամներ եւ անմոռանալի ընկերներ, Գուրգ գիտէք, ես արի, ինչ որ կարող էի անել՝ փետրուարի 4-ին յաղթանակը ձեռք բերելու համար: Եւ ես իմ անհատական զգացումների սահմաններում — երջանիկ եմ, գիտակցելով, որ կատարեցի այն պարտքը, որ ծանրացած էր ամբողջ արիւնոտաւոր Ռուսաստանի վրայ:

Գուրգ գիտէք իմ համոզմունքներն ու իմ զգացումների ուժը և թող ոչ ոք չ'ողբայ իմ մահը: Ես ինձ ամբողջապէս նւիրեցի աշխատաւոր ժողովրդի ազատագրական կռոււին. իմ կողմից որեւէ զիջումի մասին խօսք չէ կարող լինել բունպետութեան առաջ, և եթէ կեանքիս բոլոր ձգտումների եղրակացութեան մէջ ես արժանի գտնւեցի բունութեան դէմ ուղղած համամարդկային բողոքի բարձրութեան, — թող ուրեմն իմ մահը ևս պսակէ իմ գործը գաղափարի մաքրութեամբ:

Մեռնել համոզմունքների համար, կը նշանակէ հրաւիրել դէպի կռիւ և որքան էլ մեծ զոհեր պատճառէ բողոնապետութեան հաշտեյարդարումը, ես միանգամայն հաւատացած եմ, որ մեր սերունդը ընդմիշտ վերջ կը տայ նրան... Գա՛կը լինի սօցիալիզմի մեծ հանդէսը, երբ նոր կաննքի ասպարէզը կը բացուի ուսու ժողովրդի, ինչպէս և այն բոլոր ժողովուրդների համար, որոնք կրում են ցարի բունութեան նոյն դարաւոր լուծը:

Բոլոր սրտով ձեզ հետ եմ, իմ սիրելի, անմոռանալի ընկերներ: Գուրգ իմ նեցուկն էիք ծանր վայրկեաններում, ձեզ հետ ես միշտ բաժանում էի թէ ձեր և թէ մեր բոլոր ուրախութիւններն ու տարակուսանքները, և եթէ երբ և իցէ կը յիշէք ինձ ընդհանուր ժողովրդական բերկրութեան գագաթին՝ թող իմ ամբողջ յեղափոխական աշխատանքը լինի ձեզ արտայայտութիւն այն խանդավառ սիրոյ, որ ես տածում եմ դէպի ժողովուրդը և այն ինքնանապատհար յարգանքի, որ ունեմ ձեզ համար: Ընդունեցէք այն որպէս տուրք իմ անկեղծ մտեմութեան դէպի կուսակցութիւնը, դէպի այն կուսակցութիւնը, որ կրող է հանդիսանում «Նարոդնայա Վօլայի» պատեւիրանների բոլոր իրենց ընդարձակութեամբ: Առկէի վերջին անգամ յիշել անունները այն բոլոր անձերի, որոնք անսահման սիրելի են, մօտ են իմ սրտին, բայց թող իմ վերջին սնքոցը լինի նրանց համար իմ մնաս բարեւը և իմ խրոխտ կօչը դէպի ազատութեան կռիւ:

Գրելում ու ճամբուրում եմ ձեզ բողոքի ձեր Դ. ԿԱԼԻՍՏՎ

Նոյն խրոխտ տոնը, նոյն անխուով ու հպարտ ինքնագիտակցութիւնն է ցոլում դատաւորներին ուղղած՝ երի-

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Կախաղանները ազատութեան հրդեհի վառելիքն են — սսել է մի ուղղմիւ-մտածող: Արքա՛ն ուրեմն պաշտելի են այն երիտասարդները, որոնք ազատութեան տագնապի միջոցին՝ հերոսական վճռականութեամբ նետում են ժողովրդի ամենագաժան ոսոխների դէմ, որպէս զին յետոյ նոյնպիսի հերոսութեամբ քնան դէպի կախաղան... Նրանց թիւը սաւարանում է օրըստօրէ. երկարատեւ թմրութիւնից յետոյ անձնուրացութեան վեճ զգացումը արթնանում է ուսական կայսրութեան բոլոր ծայրերում. տանջւած, հալածական ժողովուրդների արգանդից ծըն-

տասարդ հերոսի յուզիչ ճառի մէջ, որը մի ցնցող ամբաստանագիր է բռնապետական Ռուսաստանի դէմ.

«Ես ձեր մեղադրեալը չեմ, այլ ձեր գերին: Մենք երկու պատերազմող կողմեր ենք. դուք—ներկայացուցիչ էք արքայական կառավարութեան, վարձկան ծառաներ կապիտալի և ցարի: Ես—մէկն եմ ժողովրդական վրիժառուներին, սօցիալիստ եմ և յեղափոխական: Մեզ բաժանում են դիակներին լեռները, հարիւր-հազարաւոր խորտակած մարդկային գոյութիւնները, արեան և արտասուքի ամբողջ ծովը, որ տարածել է բովանդակ երկրում սարսափի ու ցասումի հեղեղներով:—Ինձ գերի առնելով՝ դուք կարող էք այժմ ենթարկել ինձ դանդաղ նահատակութեան տանջանքներին, կարող էք սպանել ինձ, բայց իմ անձի վրայ դուք դատաստան չունիք... Ես ձեզ չեմ ճանաչում, ոչ էլ ձեր օրէնքը»...

Պ Ա Շ Տ Օ Ն Ա Կ Ա Ն Ա Չ Դ Ե Ր

I

Ռուսներ խօսեցի:

Գաղազած հայ ժողովրդի վրէժի որոտաձայն խօսքն էր այն:

Հրէշը, որ քամեց մեր սրտի արիւնը, սղարմելէ դիակ է հիմա: Փեարւարի Ե-Ծ-ին նահատակած մեր սիրելիների հոգիները թող հանգիստ առնեն այժմ:

Ռուսներ դատեր շատ ունի դեռ և վայ նրանց որոնք կը կամենան այսուհետև յոշուտել հայ ժողովուրդը:

Վարչի՛ բռնակալութիւնը,

Վեցցէ՛ կովկասեան ժողովուրդների եղբայրութիւնը,

Վեցցէ՛ ազատ դաշնակցական կառավարութիւնը:

11 մայիսի, 1905

II

Ք ա ղ ա ք ա ց ի ն ե Ր,

Չորեքշաբթի, մայիսի 11-ին, ցերեկայ ժամը 3-ին, քաղաքի կենտրոնում, Պարապետի վրայ, Բագրի նահանգապետ իշխան Նակաշինձէն մահուան պատժի ենթարկուեց:

Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը նրան դատապարտել էր մահուան իբրև փեարւարի Ե-Ծ-ի արիւնտ օրերի զաղտնի կազմակերպիչ և հեղինակը: Այս վճիռը իր ժամանակին հաղորդւած էր դատապարտւածին: Նոյն վճիռը արձակւած էր նաև Բագրում գործող միև յեղափոխական կազմակերպութիւնների կողմից՝ առանց ազդեցութեան և կուսակցական խորութեան: Վճիռը ի կատար ածւեց Գաշնակցութեան կողմից, որ այս պարագայում առաւելագոյն իրաւատէրն է հասարակական վրէժիւնդութեան:

Իշխան Նակաշինձէի կրած պատիժը թող չշփոթեցնէ ոչ ոքին: Գա մի արդար հատուցումն է մի զաղեր ոճրի—կանգնեցնել հարեանը հարեանի դէմ և կազմակերպել մասային կոտորած՝ խողող ժողովուրդը ահաբեկելու նպատակով: Իշխան Նակաշինձէն մարդասպան էր և դաւաճան: Նա մասնեց իր պահպանութեան յանձնած քաղաքը հրոսակների և աւարառուների և դրեց մարդասպանների ձեռքը մահացու զենքեր, և այդ զենքերը թաթախեց հարիւրաւոր անմեղների արիւնով: Մահապարտ Նակաշինձէն պարտաւոր էր կնքել իր եղեռնալի կեանքը անարդ մահով: Այդ էր պահանջում հատարակական վրէժիւնդը խիղճը և Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը դրա արտայատիչը հանդիսացաւ:

Հրաւիրում ենք ձեզ, քաղաքացիներ, խողաղութեան և անգործութեան: Մի՛ կորցնէք ձեր սառնարտութիւնը: Իշխան Նակաշինձէն պատժւեց իբրև եղեռնագործ, որի ճակատին արդէն դրոշմւած էր հատարակաց անարգանքը և որ դատապարտւած էր հատարակական դատաստանով:

Պարապետի վրայ պայթած ռուսներ թող չներշնչի ձեզ երկիւղ վաղւայ համար: Այդ ռուսներ ուղղւած է մի արկայի դէմ՝ որ սերմանում էր ազգաբնակչութեան մէջ ատելութիւն

և երկպառակութիւն, որ ձեր և մեր թշնամին էր, որ կոտորեց ձեր սրկերանց, հայրերին, մայրերին, եղբայրներին և քույրերին:

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԱՍԿԻԻ ԿԵՆՏՐ ԿՕՄԻՏԷ

12 մայիսի, 1905

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ԱՐԵՒՍՏԵԱՆ ՔԻՒՐՆ ստացած է՝

Ռուսաստան. — «Դրամ» կովտնէն 26,500 ֆրանք:

Գերմանիա. — Միլնիւնէն 1. Խ., ի նպաստ Սասունի, 5 ֆրանք:

Ռուսաստան. — Փոքրանի «Աստղիկ» խմբէն 65 ֆրանք. Նիքրատուններն են՝ Սուր, Անտոն, Ռուս, Թափառական, Վահրամ, Համբիկ, Գողիաթ, Գողայր, Ծրկաթ, Հօրք, Հայդուկ, Կայծակ, Հոհ, Հուր, Սմբատ, Ասիւծ, Ծամբորդ մը, Թուր Յ-ական ֆր., Դաշոյն, Թորգոմ, Գառն 1-ական ֆրանք:

Յուսաստան. — Հանթայէն ի նպաստ Սասնոյ կարօտելոց 13 ֆրանք. Նիքրատուններն են՝ Գ. Մ., Խ. Մ., Ա. Մ., Ա. Տ. 2-ական ֆր., Ն. Ս. 2. 50, Ս. Մ. 2. 50 ֆրանք:

Ընդհանուր գումար 26,583 ֆրանք:

ԿԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՕՄԻՏԷՆ՝

1904 թ. յունիսի 1-էն մինչև դեկտեմբեր 1.—

Հովիտ ենթակովտնէն՝ Ուխտագնաց գիւղ 50 դահեկան, Խոսրովայ գիւղ 95, Ագուսնոց գիւղ 79, Պաշպալաղ գիւղ 67, Անուշաւան գիւղ 60, Կոքանոց գիւղ 53 դահեկ: Կայծակն ենթակովտնէն՝ Ծովափեր գիւղ 396 դահեկան, Նեղուց գիւղ 45, Բարուց 125, Կենտրոնակէտ գիւղ 45, Ոսկէհանք 30, Կացին 55, Առուակ 15, Բաշարի 32. 20, Տոսմիկ 20, Պալար 926: Տեղային խմբերից՝ Արծրունի 20 դահ., Մենակներ 60, Ագատ 11 60, Յոյս 40, Նոր խումբ 25: Երջակայ գիւղերից՝ Կայարան շրջանէն 2052 դահեկան, Մֆինքս գիւղի ծաղիկ խմբ. 40, Բաքիլուն գիւղ 63, Սալմիկ գիւղ 70, Մանիսա գիւղ 73. 20, Կայարան շրջանից նս 108, Մֆինքսի Անդրանիկ 100 դահեկան: Գումար 4795 դահեկան:

ԱՅՐԳԱՏԱԿԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՕՄԻՏԷՆ՝

Վրէժից 1904 թ. — Ժիածան խմբ. վիճակախաղ. ներկայացում. բուժէտ. 1682. 95 դոան, Աւարայր խմբ. 200, Աւետիսեան խմբ. 208. 70, Աշակերտական միութիւն 500, Անդրանիկ խմբ. 241. 85, Ափից 130, Արիս խմբ. 666. 80, Կայծակ խմբ. 175, Ճաշկերպից 37, Ախլը խմբ. 1346, նս Նւր 615. 40, Նոյն խմբ. մի պարահանդէսից 869. 70 դոան: Գումար 6672 դոան 80 կօպէկ: N° 35-ով նախանակւած. —

Թէրանում՝ Ոմ 500 դոան, Մահեսի 500, Թէրան 500, Խանսն 500, Ոմ 500, Հըբուլթորոս 350, Ոմ 350, Մելիք 400, Մարո 350, Երկունք, Արշալոյս, Խորշիկ, Արեւմուտ, Հիֆու, Վշտացեալ, Մուսը, Գլատ, Ոմ 250-ական, Արցունք 350, Փրէկ, Եմս, Աղաբ մարդ, Գոգոն, Փիլիպպ., Արեւելք, Պանկոբ, Ոմ, Ոմ, Ոմ, Մուրատ 200-ական, Ոմ 150, Ն. Խ. Ա., Ոմ, Ոմ, Հուրակա 100-ական: Գումար 9500 դոան:

(Կը շարունակվի)

Հ. Յ. Գ Ա Շ Ն Ա Կ Յ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

- 1) ԴԵՊԻ ԿՈՒԻԻ գինը 2 ֆ.
- 2) ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐ } Վ. Գօլջեան " 20 "
- } Յ. Ագրիպասեան " 20 "
- 3) ՊՕՏՎԻԿԻ ՅԱՐԻՉՍԱ " 50 "
- (Բագրի զէպերի մասին, ռուսերէն լեզու)
- 4) LES TUERIES DE BACOU . . . " 20 c.

Դիմել «Դրոշակ»ի խմբագրութեան

Մեր խմբագրութեան հասցէն՝

Rédaction du „DROSHAK“, Genève (Suisse)